احسن الوسائل
فی
تحقیق المسائل

از

افادات

اعلیٰ حضرت فضائل مآب جناب شاہ آغا صاحب

سرہندی مجددی
دام برکاتہ

احسن الوسائل

فی

تحقیق المسائل

از

افادات

اعلیٰ حضرت فضائل مآب جناب شاہ آغا صاحب

سرہندی مجددی دامت برکاتہ

درگاہ شریف ٹنڈو سائیں داد۔
پوسٹ ٹنڈو محمد خاں ضلع حیدرآباد۔ سندھ

(ایجوکیشنل پریس پاکستان چوک کراچی)

سائز ٢٠ + ٢٦

سال طباعت ١٣٩١ھ سنہ ١٩٧١ع

تعداد ١٠٠٠

دفعو پھريون

ملڻ جو هنڌ

١ عبدالواحد بڪ ڊيو جهونا مارڪيٽ ڪراچي ٢

٢ عباسي ڪتب خانه جهونا مارڪيٽ ڪراچي ٢

٣ مڪان نمبر (١٦٣) گارڊن ويسٽ ڪراچي ٣

٤ ادارهٔ مجدديه ٥/٢/٢٠ ٨١١٠ ناظم آباد ڪراچي ١٨

٥ مڪتبه اسحاقيه جهونا مارڪيٽ ڪراچي ٢

فهرست مضامين

صفحہ

اثبات مراقبات واذكار مشائخ طريقت	٥
تحقيق مسئله بدعت	٧
مسئلہ استمداد از اہل قبور	١٠
توضيح معنى حقيقى و مجازي	١١
مسئله كسب حلال	١٢
مسئله باغ فدك	١٤
آخر ظهر جو مسئلو	٢٠
مسئله حدود شرعيه	٢٤
اسلام ۾ پاڪائي ۽ صفائي جو مكمل انتظام	٢٧
مسئلہ شكار جو، جاندارن تي رحم كرڻ	٣٠
حكايات الصالحين	٣٥
نماز ۾ حضور قلب جو بيان	٣٦
گوشت جي بندش جو مسئلو	٣٦
سعادت نشان غوث محمد خان ڏانهن نصيحت جو خط	٣٨
ڪي معنیٰ خيز خوش طبعي جون حكايتون	٣٩
رؤيت بصري	٤١
ڪن سوالن جا جواب	٤٢
مسئله توحيد وجودي و شهودي	٤٦
چنڊ تي پهچڻ جو سوال	٥٣

پيش لفظ

بِسۡمِ اللّٰهِ الرَّحۡمٰنِ الرَّحِيۡمِ

اَلۡحَمۡدُ لِلّٰهِ وَسَلَامٌ عَلٰى عِبَادِهِ الَّذِيۡنَ اصۡطَفٰى اما بعد هي رسالو شريف نافعه احباب اعلىٰ جناب فضائل ماب حضرت صاحب خواجه عبد الله جان المعروف بشاه آغا صاحب سجاده نشين درگاه شريف ٽنڊو سائينداد دام بركاته، وزين الطائفه جي تصنيفات مان لب لباب عطر گلاب جي حيثيت رکي ٿو. حضرت صاحب مد ظله العالي ڪن مسئلن معركة الآراءِ کي عقلي ۽ نقلي دلائل جي روشنائي سان ايتري قدر آسان بيان فرمايو اٿن جو منصف مزاج ۽ عقل سليم واري لاءِ ڪافي ۽ شافي آهي

بحمده تعالىٰ خاڪپائي غلام حلقه بگوش راقم الحروف نور احمد عفا عنه الصمد کي هن رسالي جي شايع ڪرڻ جي خدمت جي شرف کان مشرف فرمايو اٿن

اگر بر رويد از تن صد زبانم — ادائے شکر لطفش کے توانم

ان شاء الله تعالىٰ هن رساله جي ڇپائڻ کان بعد "مخزن العلوم" جا ڪي حصا، علم حديث، علم فقه، علم تصوف وسلوڪ، علم طب ۽ علم تعويذات جلد ڇپرائي ناظرين ڪرام اڳيان پيش ڪيا ويندا

الراقم نور احمد عفي عنه

۱۰ ربيع الاول سنه ۱۳۹۱ھ مطابق ۶ مئي سنه ۱۹۷۱ع

اثبات مراقبا و اذڪار مشائخ طريقت

لاڙڪاڻي ۾ هو اسين هڪڙي ڏينهن ماستر عالي خان ابڙو ملڻ لاءِ آيو. رواجي گفتگو کان بعد چيائين "مونکي اجازت ڏيو ته اوهان کان ڪي مسئلا پڇندس پر تحقيقات خاطر نه بحث خاطر" (ماستر صاحب اگرچ باقاعده عربي پڙهيل مولوي ڪونه هو مگر اردو، سنڌي ڪتابن جي مطالعه سان هنکي چڱي معلومات حاصل ٿيل هئي ۽ ڪن ڪتابن جو مصنف به هيو) مون چيو ماستر صاحب بلي بلڪل ۽ آزادانه علمي بحث ڪريو آئون خوشي سان جواب ڏيندس ۽ بحث ڪندس.

چيائين هي جو اصحاب طريقت جا صوفياء ڪرام پيري مريدي ڪن ٿا ۽ باقاعده مراقبا ڪرائين ٿا اهو رواج ته رسول الله صلى الله تعالىٰ عليه وسلم جي وقت ۾ ڪونه هو نه اصحابن سڳورن اهي نمونا ڪيا آهن تنهن ڪري اهو ڪم بدعت جا آهن. مون چيو، ماستر صاحب! اوهين ڪيئن ٿا چئو ته هي ڪم اصحابن سڳورن جي وقت ۾ ڪونه هوا پوئين زماني ۾ ماڻهن ايجاد ۽ اختراع ڪيا آهن اهيا ته اوهانجي سلاسل طريقت کان بيخبري آهي. چاري ئي سلاسل طريقت - قادريه، چشتيه نقشبنديه ۽ سهروردیه جو سلسلو اصحابن کي پهچي ٿو مگر هن وقت ٽين طريقن جو شجره مونکي ياد نه آهي باقي پهنجي طريقه نقشبنديه جو سلسلو سڄو مونکي ياد آهي، اوهين مَسُّ قلم کڻو ته آئون اوهانکي پهنجي پير و مرشد کان وٺي حضرت امام رباني تائين ۽ حضرت امام رباني کان وٺي حضرت ابابکر صديق ۽ سلمان فارسي تائين نام بنام مسلسل ٻڌايان ٿو ۽ هر هڪ اولياجي حالات زندگي، سنه وفات ۽ مزار شريف بہ ٻڌائي سگهان ٿو. جئين محدثن وٽ حديث جي راوين جي حالات قلم بند ٿيل معلوم ۽ موجود آهي

اهڙيطرح مشائخ طريقت جو سلسلو محفوظ آهي بلڪ محدثن جي سند جي حالات ۽ ٣ صدي کان بعد صفحه هستي تان محو ٿي ويئي آهي مگر مشائخ طريقت جو سلسلو اڄان باقي آهي هر هڪ راوي جي تاريخ مقبره ۽ سند ن فضل وڪمال ڪشف ۽ ڪرامتون سڀ وانگي دنيا ۾ مشهور ومعروف آهن. آهو سوال اوهانجو ته اصحابن تائين سند پهتل نه آهي ختم ٿي ويو.

علاوه برآن - آئون پڇان ٿو! اوهانجو عقل تسليم ڪري ٿو ته اصحابن سڳورن ذڪر اذڪار ڪونه ڪندا اهوا حالانڪ ذڪر جي فرضيت ۽ اهميّت ۽ فضيلت قرآن شريف ۾ جابجا مذڪور آهي ڪما قال سبحانه وتعالى واذكروا الله كثيرا لعلكم تفلحون ٥ وقال تعالى والذاكرين الله كثيرا والذاكرات اعد الله لهم مغفرة واجرا عظيما ٥ بيا فرائض اسلام جا، نماز، روزو، هجرت ۽ جهاد دل وجان سان بجاء آندائون ٿي ۽ احكام الهي جي تعميل كماحقّه ڪيائون ٿي باقي هن حڪم الهي جي تعميل ڪانه ڪيائون - حاشا وكلا.

خصوصًا حضرت ابوبكر صديق جي فيوض وڪمالات باطني جو ثبوت ته حديثن ۾ آيل آهي. هڪڙي حديث شريف ۾ آهي مَا فَضَّلَ عَلَيْكُمْ اَبُوْبَكْرٍ بِكَثْرَةِ صَوْمٍ وَصَلوٰةٍ وَلٰكِنْ بِشَيْءٍ وُقِرَ فِيْ صَدْرِهٖ - حضرت ابوبكر اوهان تي گهڻن روزن ۽ نمازن جي ڪري فضيلت ياب نه ٿيو آهي بلڪ سانئي انهي شيءِ جي جيڪا هنجي سينه ۾ محفوظ رکيل آهي اها شيءِ ڪهڙي آهي؟ اها شيءِ آهي معرفت خدا تعالى جي، ايمان ۽ صداقت. ٻي حديث شريف ۾ آهي مَا صَبَّ اللّٰهُ شَيْئًا فِيْ صَدْرِيْ اِلَّا وَصَبَبْتُهٗ فِيْ صَدْرِ اَبِيْ بَكْرٍ نه پلٽايو آهي خدا تعالى منهنجي سيني ۾ ڪا شيءِ مگر جو پلٽائي مون اها منجهه سيني ابوبكر جي - اها شيءِ ڪهڙي آهي اها شيءِ آهي علم باطني معرفت ۽ محبت خدا تعالى جي.

ٻيو ياڳو سوال جو آهي (بدعت ڇولئي) سو پهريائين لغت ۾ معنیٰ بدعت جي ۽ شريعت ۾ معنیٰ بدعت جي سمجهو، پوءِ جواب اوهانکي ازخود معلوم ٿيندو.

تحقيق مسئله بدعت

ڄاڻڻ گهرجي ته بدعت جون ٻه معنائون آهن، هڪڙي لغوي، ٻي شرعي، لغوي معنیٰ آهي جديد اختراع ڪرڻ ڪنهن شيءِ جو. يعني جيڪا زمانهٔ آنحضرت عليه الصلوٰة والسلام ۾ ڪانه هئي. انهي معنیٰ سان سڀ شيون جيڪي هن زماني ۾ آهن بدعتون آهن، انهي معنیٰ سان بدعت عام لفظ آهي. مباح کي، مستحب کي، واجب ۽ فرض کي به شامل آهي ۽ مڪروه، حرام کي به شامل آهي، جئين عن قريب انهن جا مثال بيان ڪريون ٿا ۽ شرعي بدعت انهي کي چئبو آهي جيڪا شرع جي مخالف هجي جئين حديث شريف ۾ ان جي معنیٰ صريحا بيان ڪيل آهي ته "مَنْ اَحْدَثَ فِي اَمْرِنَا هٰذَا مَا لَيْسَ مِنْهُ فَهُوَ رَدٌّ" تهنکي شرعا بدعت سيئه چئبو آهي ۽ جيڪا هن شرع جي موافق بلڪه ان جي موجد ۽ مؤيد آهي ته ان کي بدعت حسنه چئبو آهي. ۽ اها تقسيم بدعت جي حسنه تي ۽ سيئه تي خود حديث شريف ۾ آئي آهي، جئين ته فرمايو اٿن "مَنْ سَنَّ فِي الْاِسْلَامِ سُنَّةً حَسَنَةً فَلَهٗ اَجْرُهَا وَاَجْرُ مَنْ عَمِلَ بِهَا اِلٰى يَوْمِ الْقِيَامَةِ وَمَنْ سَنَّ فِي الْاِسْلَامِ سُنَّةً سَيِّئَةً فَعَلَيْهِ وِزْرُهَا وَوِزْرُ مَنْ عَمِلَ بِهَا اِلٰى يَوْمِ الْقِيَامَةِ"

هاڻي اسانکي فرق ڪرڻ گهرجي، هڪڙي قسم کي ٻي قسم کان جدا ڪرڻ گهرجي حلال ۽ حرام جو تميز ڪرڻ گهرجي. اهو فرق هيئن ڪبو ته جيڪي شيون اصول شريعت جي برخلاف آهن ناجائز ۽ ممنوع آهن. جيڪڏهن هي نيون پيدا ڪيل شيون انهن جي مدد ڪنديون ۽ پيدا ڪنديون آهن ته اهي به ناجائز ۽ ممنوع آهن مثلاً اوهانکي خبر آهي ته لهو و لعب جا ڪم ممنوع آهن فحاشي ۽ بي ستري ڪرڻ ممنوع آهي ته

لهو ولعب وارا ڪم ۽ فحاشي وارا ايجادات واختراعات به بدعت سيئه جي قبيله مان آهن جئين سينيمائون ، لباس عرياني، تصويرڪشي ۽ ڳائڻ وڄائڻ به ممنوع آهي ته فوٽوگرافي ۽ ڳائڻ وڄائڻ جا اوزار به ممنوع آهن ۽ جيڪي ايجادات واختراعات امور شرعيه جا مؤيد ۽ اسباب موجبه آهن سي حسب المراتب جائز يا واجب ۽ فرض آهن تهن جا ڪي مثال اوهانکي ٻڌايون ٿا ته مسئلو چڱي طرح واضح ٿئي ۽ ۽ اوهانجي ذهن نشين ٿئي.

(١) مثلاً قرآن شريف پڙهڻ پڙهائڻ فرض آهي تهنوقت اوهانکي فرجي تي الف ب پڙهائڻ ۽ هجي ڪري ٻارن کي سيکارڻ ۾ دري چالي جو قرآن شريف دني پڙهائڻ فرض آهي. چار رسول الله صلى الله تعالى عليه وسلم اصحابن کي الف، ب، ت جي فرجي پڙهائي هئي ۽ الف لام زبر اَل حي ميم زبر حَمْ دال پيش دُ سيکاريو هو؟ جي نه ته اوهانجي قول موجب اِها اهڙي بدعت آهي جانه رسول الله صلى الله تعالى وسلم ڪئي آهي نه اصحابن سڳورن. حال آنڪه هن وقت اوهان تي اها بدعت يعني انهي طريقه سان قرآن شريف پڙهائڻ فرض آهي جيڪڏهن اوهان ان تي عمل نه ڪندا ته قرآن شريف جي تعليم نٿي سگهندي ۽ هي فرض اسلام جو رهجي ويندو

ز لوح اول الف با تا نخوانی ز قرآن درس کردن کے توانی

اهڙي طرح ذڪر ڪرڻ جي واسطي هن وقت اوهان تي فرض آهي ته اهو مشائخن جو طريقو ذڪر اذڪار ۽ مراقبه جو وني ڪامياب ٿيو نه ته اوهين محروم رهجي ويندو. اهڙي طرح ٻيا علوم ديني جي واسطي ڇاپي ڪتاب وني پڙهائڻ لازم آهن حالانڪه مطبعون ۽ ڇاپيل ڪتاب به بدعتون ۽ نوان اختراعات آهن مگر مؤيد دين جا ۽ ضروري اسباب امور شرعيه جا آهن ته اهي بدعتون اسانکي استعمال ڪرڻ لازمي آهن

(٢) حج تي وڃڻ جي واسطي اڳي پيدل قافلا ويندا هوا نه ٻيڙي جهاز هوا نه هوائي جهاز نه موٽر لاريون نه بسون. هاڻي جيڪڏهن اوهين چوندا ته هي بدعتون آهن اسين انهن کي استعمال نه ڪنداسين ته يقيناً اوهان فريضهٔ حج ادا ڪري نه سگهندا ۽ قافلا سان وڃي نه سگهندا هاڻي اوهان تي فرض آهي ته اهي بدعتون استعمال ڪريو ۽ حج جي فرض ادائي ڪريو.

(نوٽ) هنن شين کي جو آئون (بدعتون، بدعتون) چوان ٿو باعتبار لغوي معنیٰ جي نه باعتبار شرعي معنیٰ جي كما لا يخفى.

(٣) ٽيون مثال. اڳئين زماني ۾ جنگ جهاد ترارن ۽ ڀالن سان ٿيندو هو ۽ گهوڙا وڏو اسباب جنگ جو هو هاڻي جيڪڏهن ڪو بادشاهه اسلام چئي ته آئون جنگ تلوار ۽ ڀالن سان ڪندس، نه توبن ۽ بندوقن سان ته يقيناً مسلمان هلاڪ ٿي ويندا ۽ ڪُفّار غالب ٿي ويندا اهڙي ڏينهن ۾ مسلمان ختم ٿي ويندا. هن وقت بادشاهه اسلام تي فرض آهي ته اهي نئوان اسباب جنگ جا توفون مشين گنيون ۽ هوائي جهاز ۽ بم گولا استعمال ڪري ۽ انهن جي طاقت سان دشمنن کي ماري ۽ مغلوب ڪري ۽ اسلام کي فتحياب ڪري كما قال سبحانه وتعالیٰ وَاَعِدُّوْا لَهُمْ مَّا اسْتَطَعْتُمْ مِّنْ قُوَّةٍ وَّمِنْ رِّبَاطِ الْخَيْلِ

هي ته ٽي مثال مون اوهان کي ٻڌايا آهن اهڙا هزارين ٻيا مثال موجود آهن جن کي اهي پاڻ (بدعت چوڻ وارا) استعمال ڪري رهيا آهن. بدعتن استعمال ڪرڻ کان سواءِ هڪڙو ڏينهن به ماڻهون دنيا ۾ نه رهي نٿو سگهي

مطلب ته هي مسئلو (بدعت جو لفظ مشترڪ المعنى هجڻ ڪري) منزلة الاقدام آهي. اوهان کي پنهنجي علم وعقل کان ڪم وٺڻ گهرجي ۽ پنهنجي فهم وفراست سان هر نوع کي سمجهڻ گهرجي هر نوع تي اهو حڪم لڳائڻ گهرجي جنهن نوع سان

اهو لاڳاپو رکندڙ هجي. جيڪو ايجاد ٿيل ڪم شريعت جي حڪم جو محصّل ۽ مؤيّد ۽ موجب هجي ان کي واجب يا فرض چئبو ۽ جيڪو شرع جي بر خلاف ڪم جو موجد ۽ موجب هجي ته ان کي ناجائز ۽ حرام چوڻ گهرجي "ڪُلُّ بِدْعَةٍ ضَلَالَةٌ" جو چيل آهي سو بدعت شرعي جي واسطي، نه بدعت لغوي جي واسطي جو ته بدعة حسنة جي ايجاد لاءِ بشارتون آيل آهن ۽ حديثن جا دليل موجود آهن كما لا يخفى على من له علم وعقل سليم

مسئله استمداد از اهل قبور

هڪڙو مولوي صاحب[1] پشاوري وڏو عالم تعليم يافته ديوبند ٽنڊه سائينداد ۾ اسانجي حضرت والد صاحب کان حزب البحر جي اجازت وٺڻ آيو هو. هڪڙي ڏينهن هواخوري لاءِ باغ جي طرف نڪري وياسين ۽ هڪڙي وڻ جي ڇانو ۾ خلاصا ويناسين. اتفاقاً اتي هن مسئله تي بحث شروع ٿيو. پاڻ مولوي صاحب پنهنجي مذهب موافق منع جو قائل هو ۽ آئون اثبات جو. مولوي صاحب هي مشهور دليل آية كريمه اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعِيْنُ پيش ڪيو مون جواباً عرض ڪيو ته مولوي صاحب! استعانت ٻه قسم آهي، حقيقي ۽ مجازي، اهڙي طرح عبادت به ٻه قسم آهي، حقيقي ۽ مجازي. مجازي عبوديت جهڙي طرح ڪنهن نوڪر هجڻ يا ٻانهون هجڻ بالاتفاق جائز آهي مگر حقيقي معبود هجڻ خاص خدا تعالى سان آهي. هن آية كريمه ۾ ٻئي لفظ حقيقي معنى ۾ مستعمل ٿيا آهن جئين عطف ۽ معطوف ٻنهي جو اشتراڪ معنى ۾ ضروري آهي. يعني اسين حقيقي طور خاص تنهنجي عبادت ڪريون ٿا ۽ حقيقي طور خاص تو ن مستعان

---

[1] مولوي صاحب جو نالو مونکي ياد آهي مگر پاڻ حال حيات آهي تنهنڪري نالو هنجو نه ٿو ڏيکاريان

۽ مدد گار آهين - باقي مجازي طور ٻين کان مدد ۽ استعانت وٺڻ جائز آهي تهن جو دليل قرآن شريف ۾ آهي وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوٰى ولا تعاونوا عَلَى الْاِثْمِ وَالْعُدْوَانِ ۽ حديث شريف ۾ آهي اَللّٰهُ فِي عَوْنِ الْعَبْدِ مَا كَانَ الْعَبْدُ فِي عَوْنِ اَخِيْهِ. جيڪڏهن مجازي طور به مدد وٺڻ شرڪ هجي ها ته خدا تعالىٰ نه فرمائي ها وَتَعَاوَنُوْا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوٰى

توضيح معنیٰ حقيقي و مجازي

جاڻڻ گهرجي ته اسان اهل سنة والجماعت وٽ خالق، مالڪ ڪل شيءِ جو ۽ فاعل مختار فقط الله تعالىٰ آهي جَلَّ جَلَالُهٗ وَعَمَّ نواله مگر خدا تعالىٰ پنهنجن ڪمن تي پردو اسباب ۽ آلات جو وڌو آهي ڪم پنهنجن ٻانهن جي هٿان ڪرائي ٿو ۽ في الحقيقة فاعل پاڻ آهي جئين چئبو آهي (زيد خالد کي قتل ڪيو) في الحقيقة فاعل خدا تعالىٰ آهي مگر نسبت زيد ڏانهن مجازاً ڪئي ويئي ٿي جو هن جي هٿان اهو ڪم صادر ٿيو. يا جئين چئبي ٿو (فلاڻي بادشاه فلاڻو ملڪ فتح ڪيو) حالانڪه اهو ملڪ لشڪر فتح ڪيو بادشاه ته سون ڪوهن تي پري ويٺو هو مگر هن جي حڪم سان هنن ملڪ فتح ڪيو ته ملڪ بادشاه جو ٿيو نه لشڪر جو مطلب ته انسان هر حال ۾ هر ڳالهه ۾ محتاج مدد غير جو آهي. کائڻ پيئڻ، هلڻ، چلڻ، بيماري سيماري، سفر حضر ۾ ٻين شين کان مدد وني ٿو تڏهن وقت گذاري ٿو باقي فاعل مالڪ خالق هر شيءِ جو الله تعالىٰ وحده لاشريڪ له آهي - اسانجو ايمان آهي ته ـــ

نه خلد بے امداد تش خارے　　نگسلد بے مشيتش تارے

خير بحث هلندي هلندي آخر مولانا صاحب چيو ته جيرا هڪ ٻئي جي مدد ڪري سگهن ٿا نه مُئا. جئين حضرت امير عمرؓ جو مشهور قصو حديث ۾

مذڪور آهي تہ اِستسقا يعني باران نماز ۾ توسّل حضرت عباسؓ عم الرسول صلی اللہ تعالیٰ عليہ وسلم سان ڪيائين نہ حضور اڪرم عليہ الصلوۃ والسلام جي قبر مبارڪ سان -

مون چيو بس مولانا صاحب ! اهو قول ۽ فعل حضرت عمرؓ جو اسان لاءِ فيصلہ ڪُن دليل آهي ۽ اسانکي بسر و چشم قبول آهي اسانجو تہ مطلب ئي اهو آهي تہ مطلق توسّل ۽ استمداد عن الغير ڪفر ۽ شرڪ نہ آهي ڪما فعلہ عمر رضی اللہ تعالیٰ عنہ فِي مَجْمَعٍ مِّنَ الصَّحَابَةِ كُلِّهِمْ رَضِيَ اللّٰهُ تَعَالیٰ عَنْهُمْ بِغَيْرِ نَكِيْرٍ مُنْكِرٍ فَكَانَ مُتَّفَقًا عَلَيْهِ

جيڪڏهن توسّل ۽ استمداد مطلقاً ڪفر ۽ شرڪ هجي تہ چا؟ جيئرن سان شرڪ ڪرڻ جائز آهي ميتن سان نہ ولا قائل بہ احد.

مطلب تہ هن سند ۽ پيش ڪيل دليل تي مون اهڙي گهٽ ڪئي جو مولانا صاحب لاجواب ٿيو ۽ خاموشي ڪيائون.

باقي هي مسئلو تہ ميت ڪيئن ٿا اعانت ڪري سگهن ۽ هننکي شعور ۽ ادراڪ باقي آهي يا نہ؟ اهو عليحدہ جُدا مستقل مسئلو آهي جنهن جو بحث ٻئي وقت تي مهمل ڪيو ويو.

مسئلہ ڪسبِ حلال

هاڻ پر اڻ ۾ مرحوم شيخ عبدالغني جي اوطاق ۾ تڪيل هوا سين صبح جو ڪي شهر جا ماڻهون ملاقات لاءِ آيا. هڪڙو سفيد ريش سفيد پوش ماڻهون نظر آيو. مونکي ٻڌايو ويو تہ هي ماستر پينشن بردار اسانجي ڳوٺ جو آهي. ڏاڍو نيڪ بخت پرهيزگار شخص آهي. ڇڱو ن ماستر صاحب مون کان پڇيو. سائين؟ رزق حلال جو هينئر ڪو نہ

آهي، مون چيو ته آهي. هي ڪاسبي شهر جا، واڍا، ڙاڙا، ڪُنڀار ۽ درزي سڀ حلال ڪمائڻ وارا آهن. بازار ۾ جيڪي سودو سلوف وڪڻن ٿا ڪن سي به حلال ڪمائڻ وارا آهن سرڪاري نوڪر ٽپال جا، ريلوي جا، اسڪول ماستر سڀئي جو رزق حلال آهي. زميندار جيڪي ابي ڏاڏي جي زمينن جا مالڪ آهن سي حلال ملڪيت جا مالڪ آهن.

ماستر صاحب هٿ مٿي ڪري اُس پاس جيڪي بنگلا ۽ گهر هوا اشارو ڪري چيائين سائين هي سڀ بنگلا ۽ جايون حرام مان ٺهيلون آهن مون چيو ماستر صاحب هي ته اوهانجي سخت بي انصافي ۽ زوري آهي. آئون قبول ٿو ڪريان ته اوهانجي شهر ۾ ڪي چور به هوندا جوا بازي ڪندڙ، ياوياج کائيندڙ به هوندا پر اوهين پنجن حرام خورن جي ڪري سڀني ۹۵ فيصد ي حلال خورن کي به حرام خور بڻايو ٿا اها بي انصافي نا هي ته ڇا آهي.

پوءِ ماستر صاحب کي مون ٻڌايو ته مسلمانن تي هي بدظني ڪرڻ بجاءِ خود وڏو گناه آهي. اسان تي حڪم آهي ته مسلمانن تي بدگماني نه ڪريون سڀني تي نيڪ گمان ڪريون ۽ جيترو ٿي سگهي اوترو هنجي اعمالن ۽ افعالن کي نيڪ معنىٰ تي ۽ جائز طريقي تي حمل ڪريون. آميد ته هن گناه کان اوهين پاڻکي بچائيندا ڏسو تصانيف امام غزاليؒ، تصانيف امام شعراني ته هن گناه جي ڪيتري شناعت بيان ڪئي اٿن ۽ ڪيتري مذمت ڪئي اٿن- شال خدا تعالىٰ اسانکي ۽ اوهانکي پناه ۾ رکي اوهين پنهنجي نيّت ۽ پهنجا عمل سڌاريو پين جي عملن جو تجسُّس ڪرڻ اسانتي لازم نه آهي.

مطلب ته هن تقرير مان سڀ حاضرين مجلس محظوظ ٿيا ۽ قبول ڪيائون

مسئله باغِ فدڪ

هي مسئلو اهل تشيع ۽ اهل سنّت والجماعت جي وچ ۾ معرڪة الآراء مسئلو آهي ۽ هن تي جدا مستقل ڪتاب لکيا ويا آهن ۽ جيتري قدر هنن جي نظر ۾ هي سنگين ترين الزام ۽ وڏو اعتراض حضرت ابوبڪر رض صديق تي آهي اوتري قدر هنجو جواب واضح ۽ آسان آهي مطابق عقل ۽ شرع جي آهي باقي ڪو نه مڃيندو ته هنڪي ڇا ڪبو.

آئون رسول آباد حڪيم خان محمد سومره جي اوطاق تي نڪيل هوس. شام جو مونکي چيائون، اسان جي ڳوٺ ۾ سُنّي به آهن شيعا به شيعا ڪي سوال سنّين کان ڪن ٿا جن جو جواب سُنّي ڏئي نٿا سگهن سي چون ٿا ته نلاڻون (منهنجي نالي) جيڪڏهن اسانکي سمجهائي ته اسين وٽيس اچون. مون چيو ته ادو ڇڱو ٿو پلي اچن. نماز مغرب کان بعد ڪي آيا. مو چيو مانِ ته هي مسئلو تمام صاف ۽ ظاهر آهي آئون ڪجهه مفصل احوال ۽ حقيقت اوهانکي ٻڌايان ٿو اميد ته اوهين بالکل مطمئن ٿي ويندا. اوّل معلوم ڪريو ته باغ فدڪ آهي ڇا؟ سو معلوم هجي ته مدينه شريف کان شمالي طرف چار پنج منزلون پري هڪڙو ضلعو آهي جنهنجو نالو آهي خيبر اهو ضلعو تمام سرسبز ۽ زرخيز ملڪ آهي - باغ بستان به آهن ۽ پاڻي به گهڻو آهي - باشندا انجا اُهي شرير يهودي هوا جي ڪُفّار مڪه قريشن سان ساز و باز ڪري هميشه مدينه شريف جي مسلمانن تي چڙهائي ڪندا هوا قريشن کي راشن

۽ سامان جنگ جو بہ ڏيندا ھوا ۽ پنھنجن مضبوط قلعن ۾ ھنن کي جاءِ پناہ بہ ڏيندا ھوا وڏا دولتمند ۽ طاقت وارا ھوا. مسلمانن جڏھن اھو ملڪ فتح ڪيو ۽ يھودين کي شڪست فاش آئي تڏھن ھنن صلح جي سلسلہ جنباني ڪئي ۽ فدڪ جو ٽيون (جيئين سنڌ ۾ ھر ڪنھن تعلقہ ۾ جدا جدا ٽپو ٿيندا آھي) تا وان جنگ ۾ ڏيڻ قبول ڪيو. رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ وسلم ھنن سان صلح ڪرڻ قبول ڪيو ۽ زيادہ جنگ ڪرڻ بند ڪئي ۽ شرائط صلح ۾ ھي شرط باغ فدڪ جو ونڻ قبول ڪيو. ھي آھي مختصر تاريخي حالات باغ فدڪ جي.

ھاڻي سمجھڻ گھرجي تہ دنيا ۾ اجان تائين سيني حڪومتن ۽ سلطنتن جو ھي متفق عليہ قاعدو آھي تہ بادشاہ جي ھٿ ۾ ملڪيت يا قبضو ۽ متصرفي ٻن قسمن جي آھي، ھڪڙي شخصي ملڪيت بادشاہ جي آھي جھڙي طرح ڪامورو ڏي جائداد ھجي يا زرخريد ھجي يا ڪنھن بخشش طور بادشاہ کي ڏني ھجي. ٻيو قسم آھي قومي ملڪيت جنھنکي شريعت جي اصطلاح ۾ بيت المال چئجي ٿو اھا قومي ملڪيت قوم جي آھي ۽ قوم جي مصالح ۾ خرچ ڪبي آھي بادشاہ فقط انجو متولي ۽ محافظ ٿي رھندو آھي ۽ امانت طور ھنجي ھٿ ۾ رھندي آھي امانت جي شئ ۾ سوال ورثہ جو يا بخشش جو پيدا ئي نٿو ٿئي اوھا ٻجي ھٿ ۾ ڪي امانتون آھن يا مسواڙ جي جاءِ آھي يا گروي رکيل آھي تہ وارث ائين چئي نٿا سگھن تہ اسان وارثن کي بہ انھن مان ٻني ملي.

ٻيو تہ اسان وٽ حيات النبي صلی اللہ تعالیٰ عليہ وسلم مسلّم آھي يعني انبياء اوليا قبرن ۾ جيرا آھن ميّتن جا احڪام انبيائن تي جاري نہ آھن

فقط دنيا کان پنهنجن قبرن ۾ پرده پوش ٿيا آهن.

بر خلاف بين مومنن جي هنن جو نڪاح مرڻ سان ٽٽي ويندو آهي زالون عدت گذارڻ بعد ٻيو نڪاح ڪري سگهن ٿيون، آنحضرت عليہ الصلوٰة جو نڪاح اُمّهات المومنين سان باقي آهي قيامت تائين ٻيو نڪاح ڪري نٿيون سگهن ڇو ته آنحضرت عليہ الصلواة والسلام حيات في القبر آهن.

اوهين پهريائين آنحضرت عليہ الصلواة والسلام جو موت بين ميّتن وانگي ثابت ڪريو پوء مون کان حضرت ابوبڪر صديق رضؓ جو وارثن کي ورثہ نہ ڏيڻ جو جواب وٺو.

ٻيو تہ هن اعتراض جو دارومدار آهي ورثہ تي ۽ ملڪيت تي ورثہ ۾ ڪا شئي متروڪہ ملڪيت آهي ئي ڪانہ پوء سوال آهي ئي ڪونہ. اوهين مونکي ٻڌايو تہ حضرت جن مال ملڪيت ڪهڙي ڇڏي هئي جا ابوبڪر رضؓ وارثن کي نہ ڏني- ڇا باغ فدڪ جو حضرت جن جو ذاتي ملڪيت هئي (نہ) پاڻ سگورن خريد ڪيو هو (نہ) ڪين بخشش طور مليو هو (نہ) قيامت تائين ثابت ڪري نہ سگهندا پوء اعتراض ڪهڙو آهي.

باغ فدڪ جو تہ قومي ملڪيت هئي ۽ انهيءَ مصارف اُهي آهن جيڪي قرآن شريف ۾ صراحتًا مذڪور آهن ١٢٩ د

مَا أَفَاءَ اللَّهُ عَلَىٰ رَسُولِهِ مِنْ أَهْلِ الْقُرَىٰ فَلِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ وَلِذِي الْقُرْبَىٰ الى آخره

سو خود آنحضرت عليه الصلوٰة والسلام پنهنجي حياتي ۾ انهي تي عمل ڪيو پوء خلفاء راشدين ۽ خود حضرت علي ڪرم الله وجهه انهي فيصلہ صديقي تي عمل ڪيو پنهنجي خلافت جي وقت بہ انجي برخلاف نہ ڪيائين.

حضرت امام حسنؓ امام حسينؓ کي جيکي بي بي خاتون جنت جا وارث هوا، ٻين وارثن کي ترڪو تقسيم ڪري نه ڏنائين.

منهنجي خيال ۾ ته اوهين پاڻ ان وقت شريعت جا قاضي هجو ها ته اهو فيصلو ڪريو ها جيڪو ابوبڪر صديقؓ ڪيو.

باقي هي خدشو متان اوهانجي دل ۾ خلجان ڪري تنهنکي به دفع ڪريان ٿو ته "پوءِ خاتون جنت بي بي فاطمه سڳوري جو ورثي جي دعوىٰ ابوبڪر صديقؓ وٽ ڪئي ۽ جو حضرت ابوبڪرؓ سندس احترام خاطر سندس دعوىٰ قبول نه ڪئي". تنهن جو جواب هي آهي ته آنحضرت عليه الصلوٰة والسلام پنهنجي عيال جو نان نفقو انهي آمدني مان ڪندا هوا تنهنڪري خيال ڪيائون ته شايد هي ڪا ذاتي ملڪيت آهي پوءِ جڏهن حضرت صديق اڪبرؓ کين حديث شريف ٻڌائي ته "نَحْنُ مَعَاشِرُ الْاَنْبِيَاءِ لَانُوْرِثُ مَاتَرَكْنَاهُ صَدَقَةٌ" پوءِ خاموش ڪيائون ۽ وري ڪڏهن گهر نه ڪيائون. ائين نه آهي ته حضرت جن جون حديثون انهي وقت هر هڪ اصحابي کي سڀ معلوم هيون. بي بي خاتون جنت ته سخت پرده نشين هئي ۽ دنيا جي ڪاروبار کان بالڪل فارغ البال هئي تنهنڪري ته سندس لقب بتول پئجي ويو. پر حضرت امير عمرؓ جهڙو جليل الشان اصحابي به جڏهن ڪو واقعو درپيش ايندو هو ته ٻين اصحابن کي گهرائي پڇندو هو ته هن مسئلہ ۾ ڪنهنکي رسول الله صلى الله تعالىٰ عليه وسلم جو فيصلو يا حديث معلوم هجي ته مونکي ٻڌائي. پوءِ ان تي عمل ڪندو هو.

ٻيو فقرو سوال جو ته حضرت ابابڪر صديقؓ جو سندن ٻن احترام لاءِ اهيو ڪم نه ڪيو.

سو ظاهر آهي تہ اسلامي قانون عدل ۽ مساوات تي مبني آهي ذات پات جو فرق يا امير کبير ۽ هڪ غريب آدمي جو فرق آهي ڪون

ایک ہی صف میں کھڑے ہو گئے محمود و ایاز

رسول الله صلى الله تعالىٰ عليه وسلم فرمايو آهي "لَا فَضْلَ لِقُرَشِيٍّ عَلٰى حَبْشِيٍّ وَلَا لِعَرَبِيٍّ عَلٰى عَجْمِيٍّ كُلُّكُمْ مِنْ آدَمَ وَآدَمُ مِنْ تُرَابٍ الحديث"

خليفهٔ اوّل صديق اڪبر رضه جيڪڏهن قانونِ شريعت ۾ قير قار ڪري ها تہ اسلام ۾ اينءَ و دور ختم پوي ها جو ور ي قيامت تائين ميٽي نہ سگهجي ها ۽ اڳتي هلي سيکو خاندان ۽ شريف ماڻهون پنهنجي حسب نسب تي فيصلا ڪرائي ها ۽ حضرت ابو بڪر صديق جي عمل کي دليل وٺي ها.

خشت اول چون نہد معمار کج تا ثریا می رود دیوار کج

ڏسو خود آنحضرت عليه الصلوٰة والسلام هڪڙي وقت ڇا ڪيو آهي ڇا فرمايو آهي - اهو قصو صحيح حديثن ۾ مذڪور آهي تہ هڪڙي دفعہ قريش جي هڪ معزز ترين خاندان مان هڪڙي عورت چوري ڪري هنجا زر زيور پيتي مان ڪڍي وئي آنحضرت عليه الصلوٰة والسلام هن تي شرعي حَدَّ هٿ ڪپڻ جي جاري ڪئي ڪن اصحابن مصلحت وقت جي ڏسي خدمت ۾ عرض ڪيو تہ يا رسول الله صلى الله تعالىٰ عليه وسلم هي عورت تمام وڏي شريف گهراڻي جي فرد آهي هنکي جيڪر ڇڏي ڏجي ۽ حَدَّ جاري ڪرڻ معاف ڪجي. آنحضرت عليه الصلواة والسلام کي سخت غُصّو آيو ۽ فرمايائون "اوهانکي خبر آهي تہ بني اسرائيل ڇو هلاڪ ٿيا ڪو هن وڏو معتبر ماڻهو ڏوهہ ڪندو هو تہ ان کي معاف ڪندا هوا ۽ جيڪڏ

کوغريب ماڻهو ڏوهه ڪندو هو ته انهن تي حدّ جاري ڪندا هوا ۽ سزا ڏيندا هوا.

وَاللّٰهِ لَوْ فَاطِمَةُ بِنْتَ مُحَمَّدٍ سَرَقَتْ لَقَطَعْتُ يَدَهَا

اسلام ۾ شريعت جو احترام ذاتي احترام کان زياده اَهمّ ۽ اَشدّ فرض آهي.

ٻيو: حضرت علي شاهه ڪَرَّمَ اللّٰهُ وَجْهَهٗ تي ايامِ خلافت ۾ هڪڙي يهودي محڪمهٔ شرعيه ۾ دعويٰ ڪئي ته هُن مون کان دَرع خريد ڪئي مگر مونکي پيسا ڪونه ڏنا آهنس. قاضي حضرت علي شاهه کي گهرايو ۽ چيائين ته هن شخص توتي دَرع جي پيسن لاءِ دعويٰ ڪئي آهي. حضرت علي فرمايو ته برابر مون دَرع خريد ڪئي هئي مگر پيسا به مون ڏئي ڇڏيا آهن. قاضي صاحب چيو ثابتي ڏي- شاهد آڻ. حضرت علي شاهه هڪڙو پٽ پنهنجو امام حسن شاهد ڪيو ٻيو غلام پنهنجو قنبر. قاضي صاحب چيو اهي ٻئي شاهد ٺهنجا ڪار نه آهن. هڪڙو آهي پٽ ٺهنجو ٻيو آهي غلام ٺهنجو. ٻيا شاهد آڻ. چيائين ٻيا شاهد مون وٽ ڪونه آهن. قاضي صاحب حڪم ڪيو ته پوءِ پيسا ڀري ڏي. چيائين ته چگون ڀري ڏيندس. حضرت علي شاهه جي برخلاف يهودي جي فائدي ۾ فيصلو ٿيو. يهودي کي ته پيسا مليل هوا. چيائين اشهد اَنّ لَآ اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهَ وَاَشْهَدُ اَنَّ مُحَمَّدً ارَّسُوْلُ اللّٰه. مون فقط اوهانجي دين ۽ مذهب جو امتحان ٿي ورتو. حضرت علي شاهه نه قاضي تي ڪاوڙيو نه ناراض ٿيو شرعي قانون جي اڳيان سر تسليم خم ڪيائين.

ٽيون: خاتون جنّت جو فيصلو ابوبڪر صديق وٽ ساڳيو اهيو مثال

آهي جهڙو حضرت علي شاه جو قصو، جو بي بي خاتون جنت شريعت جو حڪم ٻڌي ي سر تسليم خم ڪيو ۽ پنهنجي دعوىٰ کان دستبردار ٿي ويئي ۽ دري عمر انهن ڳالهين تائين

آخر ظهر جو مسئلو

هي مسئلو به اسانجي ملڪ سنڌ ۾ معرڪة الآراء مسئلو آهي ڪي علما وجوب جا قائل آهن، ڪي مانع آهن. ٻنهي ڌرين جا ڪي پنهنجي رد ۾ قدح ۾ مستقل ڪتاب لکيل ۽ ڇاپيل آهن.

اسانجا مشائخ ڪرام ۽ اساتذه عظام وجوب جا قائل آهن آئون پاڻ به انجو قائل ۽ عامل آهيان. مون هميشه آخر ظهر پڙهيو آهي ۽ اڄ تائين پڙهندو آهيان فقط حرمين شريفين مڪه ۽ مدينه ۾ نه پڙهيو آهي لِوُجُودِ شَرَائِطِ الصِّحَّةِ فِيهِمَا - جيڪو مخلص منهنجو راءِ منهنجي فتوىٰ پڇي ته انهي سان بحث ڪرڻ جو ضرورت ڪونه آهي فقط پنهنجي فتوىٰ ٻڌائڻ بس آهي. باقي جيڪو بحث ڪرڻ گهري تهن سان بحث مباحثو ڪرڻ ۽ دليل دلائل ٻڌائڻ لاءِ به تيار آهيان

بحث ڪرڻ وارو ماڻهون معلوم ڪرڻ گهرجي ته ڪهڙي نوع جو آهي مقلد آهي يا غير مقلد - جيڪڏهن مقلد مذهب حنفي جو آهي ته ڏسجي بحث ڪرڻ جو ضرورت ڪونه آهي. بابا، اسانجي حنفي مذهب جا وڏا وڏا علما جيڪي مذهب ۾ اسانجا پيشوا آهن اسين انهن جي شاگردن جا شاگرد به نٿا سونهون، مثلاً مخدوم محمد هاشم ٺٽوي، مخدوم عبد الواحد سيوستاني، علماء هالاڪندي، علماء

متيارى - ٻيانئي ۾ مولوي علامه عبدالغفور همايوني جو اخير زماني ۾ وڏو فقيه معتمد عليه عالم ٿي گذريو آهي انهن جا ڪتاب، رسالا ۽ تحريرون موجود آهن اچوته اوهانکي ڏيکاريان هي سڀ نه فقط جواز جا بلڪ وجوب جا قائل آهن. وَكَفٰى لَنَا بِهِمْ قُدْوَةً وَاِمَامًا واعتمادًا - زياده بحث ڪرڻ جو ضرورت ڪونه آهي انهن جون فتوائون ڪافي آهن.

۽ جيڪڏهن اهو شخص غير مقلد عرفا اهل حديث آهي ته انهي ڪان پڇو - آنحضرت عليه الصلوٰة والسلام حجة الوداع ۾ يوم الجمعة عرفات ۾ جو نماز جمعه جي نه پڙهي آهي فقط ظهر جي نماز مع العصر پڙهي آهي وهذا بِالْاِتِّفَاقِ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ حال آنڪه سرور عالم عليه الصلوٰة والسلام پاڻ موجود هوا ۽ لک سوالک اصحابن جو جم غفير ساڻن موجود هو ان ڪري جو عرفات لق دق ميدان آهي نه شهر آهي نه بازار آهي نه حاڪم رهڻ جي جاءِ آهي، تهنڪري امام ابوحنيفه وٽ صحت جمعه لاءِ مصر هجڻ شرط آهي ۽ امام صاحب جو مذهب حديثن تي مبني آهي ڪما قال (اِذَا صَحَّ الْحَدِيْثُ فَهُوَ مَذْهَبِيْ) لَا كَمَا يَزْعَمُ الْمُخَالِفُ اَنَّهٗ مُخَالِفٌ لِلْحَدِيْثِ) مصر هجڻ ڪان سواءِ ٻيا به ڪي شرط جمعه جي واسطي بِالْاِتِّفَاقِ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ آهن مثلاً جمعه جي واسطي جماعت به ضروري آهي ڪماز ڪم ٻه ٽي جڻان ضروري آهن منفرد ماڻهو جمعه جي نماز پڙهي نٿو سگهي. حال آنڪ ظهر جي نماز لاءِ ڪو شرط شروط ڪونه آهي، منفرد به پڙهندو مسافر به پڙهندو صحرا ۾ به پڙهندو شهر ۾ به پڙهندو ڳوٺ ۾ به پڙهندو

مطلب ته ظهر جي نماز ۾ ۽ جمعه جي نماز ۾ فرق ضرور آهي جو اهل حديث پڻ قبول ڪندا.

هاڻي اسين ڏسون ٿا ته سنڌ جي ملڪ ۾ بعضي شرائط جمعه جا موجود آهن ۽ بعضي موجود نه آهن - تنهن ڪري عالمن فتویٰ ڪئي آهي ته جمعه جي نماز فرض جي نيت سان ضرور پڙهوجو ته فرضيت جمعه جي نص قرآن سان ثابت آهي ۽ احتياطاً آخر ظهر به پڙهو ته ادهان تان فرض ادائي يقيناً ٿي وڃي

سوال آخر ظهر جي معنىٰ ڇا آهي ۽ اهو ڪئين پڙهبو.

جواب آخر ظهر جي معنىٰ آهي ته پويون فرض نماز ظهر جو مون تي واجب آهي سو ادا ڪريان ٿو ۽ پڙهڻ جي ترتيب به اها ساڳي آهي جيڪا ظهر جي نماز جي آهي يعني مقيم چار رڪعتون پڙهندو ٻن پهرين رڪعتن ۾ ضمُّ سورة جو ڪندو ۽ ٻن پوين ۾ خالي الحمد بغير ضَمُّ سورة جي ۽ مسافر قصر ڪندو يعني فقط ٻه رڪعتون پڙهندو جئين ظهر جي نماز.

هتي به ٿي هلڪا سوال جواب آهن جي اسين اختصار جي واسطي ذڪر نٿا ڪريون علم واري ڪي انهن جو جواب ظاهر ۽ آسان آهي. باقي هي جو چوڻ ۾ اچي ٿو ته اسين اڳي انگريزن جي زماني ۾ آخر ظهر پڙهندا هوا سين جو ملڪ دار الحرب هو، هاڻي پاڪستان بڻيو آهي ته دار الاسلام ٿيو آهي تنهن ڪري آخر ظهر نٿا پڙهون“- سو انجو جواب به بالڪل ظاهر ۽ آسان آهي. اوّل ته مونکي ٻڌايو پاڪستان ٺهڻ کان پوء ڪهڙا قاعدا ۽ قانون اسلام جا جاري ٿيا آهن بلڪ

انگريزن جي وقت کان به زياده خلاف اسلام جي قانون جاري ٿيا آهن باقي نماز روزه لاءِ آزادي آهي سا ته انگريزن جي وقت ۾ به هئي.

هن مسئلہ تي مهنجو بحث هڪڙي شريف ماڻهو سان جو آخرظهر جو مخالف هئو، ٿي رهيو هو پاڻ دارالاسلام هجڻ تي اهو دليل پيش ڪيائين ته نماز روزه جي آزادي آهي اتفاقاً اُن ڏينهن مهنجي هٿ ۾ هڪڙي اُردو اخبار هئي جنهن ۾ عيد الاضحيٰ جي موقعي تي مسلمانن لنڊن ۾ عيد ملهائي هئي ۽ وڏي مجمع سان نماز عيد جي پڙهي هوائون انهن جون تصويرون ۽ فوٽا اخبارن ۾ شايع ٿيا هوا. مون شاه صاحب کي اها اخبار ڪڍي ڏيکاري ۽ عرض ڪيو ته شاهه صاحب لنڊن کي به دارالاسلام چئو جواتي سنڌ کان به زياده شاندار نمونه سان عيد نماز پڙهي اٿن ۽ مسلمانن وڏي عاليشان مسجد لنڊن ۾ تعمير ڪرائي آهي.

هيءَ ڳالهه به خيال مبارڪ ۾ رکو ته جن عالمن سنڌ ۾ آخرظهر جي فتویٰ ڪئي آهي ان وقت انگريزن اجان سنڌ ۾ پير ئي ڪونه پاتو هو- ڪلهوڙن جو زمانو هو ۽ ياميرن ٽالپرن مسلمانن جي بادشاهي هئي.

علامه شامي صاحب ردالمحتار ته رگو شام جي ملڪ ۾ ترڪ سلاطين عثمانيه جو عهد هو تنهن به پنهنجي ڪتاب ردالمحتار ۾ آخرظهر جو ثبوت ڪيو آهي سو ڇو؟ سو هن ڪري ته دارالاسلام کان سواءِ ٻيا به شرائط جمعه جا آهن جي سڀ هن زماني ۾ موجود نه آهن.

ٻيو معترض جو هي چوڻ ته اوهين جمعه کي فرض ڪري
نٿا سمجهو جي فرض ڪري سمجهو ٿا ته هڪڙي وقت ۾ ٻه فرض ڳڻ
چو ٿا ڪريو. سو هي اعتراض به اسان تي ناحق غير واجبي الزام آهي
جو ته اسين جمعه جي نماز فرض ڪري نيتيون ٿا ۽ فرض ڪري سمجهون
ٿا اهڙو قطعي فرض جي بعضي شرطن نه هوندي به اسين جمعه جي
نماز نٿا ڇڏيون ۽ مجتهدن جي قول تي نص جي مقابله ۾ عمل
نٿا ڪريون ۽ ٻه فرض به هڪڙي وقت ۾ ڳڻ نٿا ڪريون - جو ته
جتي شرائط جمعه جا موجود آهن مثلاً مڪه، مدينه ۾ اُتي
اسين آخر ظهر نٿا پڙهون ڪمامرّ ۽ جتي جمعه جي نماز بالڪل
پڙهي نٿي سگهجي مثلاً ريل گاڏي ۾ يا منفرد شخص صحرا ۾ ته اُتي
فقط ظهر وقتي ٿا پڙهون ان سان ٻيو ڪٿتون جمعه جون نه ٿا
پڙهون فَاَيْنَ الْجَمْعُ بَيْنَهُمَا - هي جو اسين سنڌ ۾ آخر ظهر پڙهون ٿا
سو جمع بين الفرضين نه آهي جمع بين البدل والمبدل منه آهي
جئين پاڻي مشڪوڪ سان وضو به ڪبو تيمّم به ڪبو

مسئله حدود شرعيه

هڪڙي دفعي آئون ننڍه محمد خان ڪان حيدرآباد ڏي
ريل جي رستي ڏيجي رهيو هوس، سيڪنڊ ڪلاس جي ٽڪيٽ هئي
آئون چڙهي جڏ اپهنجي بينچ تي ويهي رهيس - سامهون ٻن پنجن
تي چار پاسنجر اڳي ويٺل هوا، ٻه هوا سنڌ ي هڪڙي بينچ تي، ٻي
بينچ تي مهاجر هندي، پاڻ ۾ اڳي هنن جو بحث گرما گرم هلي رهيو هو
ته سنڌ ملڪ ۾ چور ڪيون ۽ ڪاٽ ڪينڱ بند ٿين ۽ پوليس وارا

هينئن ٽاچرن نہ ميندا ۽ هينئن ٽاچون" اُهي ماڻهو منهنجا غير واقف هوا، انهنجي بحث ۾ مونکي دخل ڪرڻ جو ضرور ڪونہ هو آئون مان ڪري ٻڌندو رهيس.

پنجاپين جو چوڻ هو تہ قانون اسلامي حدود شرعيہ هنن تي جاري ٿين تہ ڏوهہ بند ٿين، ۽ سنڌين جو چوڻ هو تہ اِهي حدود تمام سخت و حشيانہ آهن اِهي هن ملڪ ۾ هلي ڪونہ سگهندا اسين ماڻهو ٽوناءِ منڊ اٿي پوندا، تهن تي هن ٻي همراه سنڌس تائيد ڪندي چيو تہ نہ نہ شرعي حدود هٿ ڪپڻ پير ڪپڻ جاهن وقت تہ هلي ڪونہ سگهندا پر اڳئين مسلمانن بادشاهن جي وقت ۾ بہ ان تي عمل درآمد ڪونہ ٿيو آهي هاڻي ڪيئن ٿيندو.

جڏهن هنن قانون اسلامي تي نڪتہ چيني ڪئي تڏهن مونکي جواب ڏيڻ ضروري ٿيو- مون چيو تہ اڳوڻن مسلمانن انجي تعميل نہ ڪئي آهي، اها ڳالهہ غلط آهي- اڳوڻن بادشاهن خلفاء راشدين ۽ خلفاء بني عباس جي وقت ۾ برابر حدود شرعيہ جاري هوا انهن ڪيتري تدر حدود شرعيہ قائم ڪيا هوا تهنجا مثال تاريخ جي صفحات تي موجود آهن پر آئون اوهانکي فقط نہ مانذ حال جو ننده مثال ۽ چشمديد شاهدي پيش ڪريان ٿو.

عربستان ۾ وچي ڏسو اڄ ڪلهہ سعودي حڪومت ۾ جيڪو امن امان آهي سو دنيا جي ٻئي ڪهن ملڪ ۾ نہ آهي، اسان پاڻ ڏٺو آهي تہ صرافن جي دڪان تي هر قسم نوٽن جا دستا ۽ سون چاندي جا سڪا ملڪن ملڪن جا جي پاڻ سان آڻين ٿا پوءِ عربستان سعودي

سکرسان بند لائن تا هزارن هزارن جي مال مان خوبچايل يو وينا آهن، نه چوري آهي نه ترف کُنجي - مالڪ دڪان جو جڏهن گهر ويندو آهي يا حرم شريف ۾ نماز پڙهڻ لاءِ ويندو آهي ته فقط سنهو ڪپڙو ململ جوانجي مٿان وجهي ويندو آهي يا دڪان تي ٻه اڇو ڪپڙو تنگي ڇڏي ويندو آهي يا ٻي غم تي ويندو آهي. انهيءَ سڳي بازار ۾ هزارين حاجي اچن وڃن ٿا مجال آهي جو ڪو حاجي يا بدوي ان ڏانهن اک به کڻي نهاري ۽ پهنجي ملڪ پاڪستان جو هي حال آهي جو ڪراچي جهڙي پايه تخت شهر ۾ مسجد ۾ ڪو نماز پڙهڻ ويندو آهي ته ڏري تي بورڊ لڳايا آهن. "نماز يو جُتيون پهنجيون سنڀالي پاڻ وٽ رکو ته چور اچي نه وڃن". نماز پڙهي ايندو ته ڪِهنجو نئون بوٽ ڪونه آهي، ڪنهنجا سليپر چوراڻي ويا آهن -

اِها برڪت ڇا جي آهي؟ اِها برڪت قانون اسلامي جي آهي جو حڪومت سعودي ابتدا ۾ قانون شريعت جو جاري ڪيو حج جي موقعه تي جهن تي قتل ڪرڻ جي فتوىٰ يا هٿ پير ڪپڻ جي فتوىٰ قاضي ڪئي هجي تهنکي سربازار هزارن ماڻهن جي روبرو يا قتل ڪندا هوا يا هٿ پير ڪپيندا هوا ته چوري جي پاڙ پٽجي وئي - اها سزا ٻه ٽي سالن ۾ ڪئي وئي هاڻي ته بس نه ڪا چوري ٿئي ٿي نه ڪا سزا ڏجي ٿي، بس ڪُٽي ڪَٽَ وَڏايا - اسان ته هيترن لکن ماڻهن ۾ ڪو هٿ وڍيل ۽ پير ڪَپِيلُ ماڻهو ڪونه ڏٺو

بيو جيڪو اوهان چيو، هي وحشيانه بيرحمي جي سزا آهي، آئون پڇان ٿو ته روز اند اسپتالن ۾ ڪيترن ماڻهن جا اپريشن ڪري هٿ پير ڪپي اڇلائين ٿا ته ڏهن اپريشن ڪرڻ کان ڊاڪٽرن کي سخت منع ڪجي

ڏيک قلم بند ڪجي. آءُ هين چونس اته هي ضرورت جي واسطي آهي جو هنجي اپريشن ڪرڻ سان هن جي ڄاڃي پوندي، هنجي جان جي بچاءِ لاءِ هي ڪم ڪجي ٿو. بالڪل نيڪ آهي اوهانجو چوڻ. آئون به چوان ٿو ته جو رجي هٿ پيرڪپڻ سان هزارن جي جان جو بچاءِ ٿئي ٿو ته چونه ڪپجي، جڏهن هڪڙي جان جي بچاءِ لاءِ اپريشن ڪرڻ اوهين دُرست ۽ ضروري ٿا سمجهو ته جو هزارن جي بچاءِ لاءِ اهو ڪم ڪرڻ دُرست ۽ ضروري نٿا سمجهو.

جهان سوز را ڪشته بهتر چراغ   يڪي به در آتش ڪه خلقي بداغ

مطلب ته بالڪل لاجواب ٿيا ۽ مجڻ ڪان سواءِ بيو چارو ڪوئي ڪونه مليو.

اسلام ۾ پاڪائي ۽ صفائي جو مڪمل انتظام

ٻي دفعه ريل گاڏي ۾ اسانجي دوست شيخ عبدالغني سان بحث ومباحثو ٿيو. شيخ عبدالغني هڪ نومسلم شيخ حيدرآباد جي عاملن مان تعليم يافته نوجوان هو. ڊاڪٽري جا ڏاڍا امتحان پاس ڪيل هوس. پاڻ ته پورو مسلمان هو مگر اڃان ظاهر ڪونه ٿيو هو جو عيال واطفال سندس اڃان هندن جي قبضه ۾ هوا سندس خيال هو ته زال کي ۽ اطفال کي به مسلمان ڪري پوءِ هندن سان قطع تعلقات ڪريان اهو انگريزن جو زمانو هو مون ڪيس جلد ظاهر ٿيڻ لاءِ نصيحت ڪئي ۽ دوران گفتگو ۾ چيو ته اسلام ۾ جيڪي خوبيون آهن سي ڪنهن به مذهب ۾ ڪونه آهن، خصوصًا حُسن معاشرت جو عيال واطفال، عزيزن ۽ قريبن سان، عام پاڙيسرن سان ته بجاءِ ڪمال

آهي - اوهان ڏاڪٽرن جو ته صفائي رکڻ تي تمام زور آهي اچو ته اسلام جي ظاهري و باطني صفائي جو مواز نه انگريزن ۽ ڏاڪٽرن جي صفائي سان ڪريون ٿا.

اوهانکي خبر آهي ته پنج وقتي نماز جي پاڪيزگي لاءِ اسلام ڪيترو تاڪيد آهي ڪو به ناپاڪائي يا پليدي جو داغ بدن کي يا ڪپڙي ۾ لڳل هوندو ته نماز درست نه ٿيندي، غسل جنابت جو زالن ۽ مردن تي فرض آهي ان کان سواءِ جمعه جي ڏينهن ۽ عيدن تي ته غسل ڪرڻ سنّت مؤڪده آهي، غسل ڪرڻ ۾ پاڻي پاڪ غير مستعمل استعمال ڪرڻ فرض آهي- انگريزن جي غسل ڪرڻ لاءِ هڪڙو وڏو ٽب ڪشتي نما ٿيندو آهي انکي پاڻي سان ڀري ان ۾ وهنجندا آهن نه بدن پاڪ نه استنجا ڪيل ته پاڻي سڀ مُردار ٿيو ۽ جسم ۽ لباس به ان سان ناپاڪ ٿيو قبل از غسل نه نجاست ٿوري لڳل هئي هاڻي ته پکڙجي سڄو بدن سرتا پا پليت ٿيو ۽ ڪپڙا به پليت ٿيا- اسان وٽ کوه ۾ هڪڙو قطرو پليتي جو پيو ته سڄو کوهه پليت ٿيو ان سان نه وضو ڪرڻ جائز آهي نه غسل ڪرڻ پر پليتي جسم کي نه لڳل هجي استنجا به ڪري اچي ٽب هڪڙي جو مستعمل پاڻي سان ٻيو ڪو غسل يا وضو ڪري نٿو سگهي - هي آهي فرق اسلامي پاڪائي جو ۽ يورپين جي پاڪائي جو- وري هر هڪ وضو يا غسل سان ڏندڻ ڪرڻ سنّت مؤڪده آهي - مسلمانن وٽ ڏندڻ ڪرڻ ڪٻر جي پاڙ سان يا ڪنهن وڻ جي ڪاٺي سان مثلاً نم جي ڪاٺي يا ٻير جي ڪاٺي سان ٿيندو آهي جو ڏندن کي به صفا ڪري ۽ ماٺين کي به طاقت ڏئي بدبوئي وات جي به دفع ڪري- نه ولايتي برش سان جنهن ۾ ڪا به خوبي

ڪانہ آهي اهو آهي فرق اسلامي صفائي جو ۽ يورپ جي صفائي جو
هنن وٽ تہ ڪتو ٻلو بہ پاڪ آهي ڪتي جو جو ٺوڪيل پاڻي سا
وهنجڻ بہ درست آهي - انسان جي هٿن ۾ بيماري جا جيوڙا آهن
هٿ سان ماني بہ نہ کائي چمچن سان ماني کائي باقي ڪتي ٻلي جوا وبار پل
ٻلي کائي -

هڪڙي معتبر شخص مون سان ڳالهہ ڪئي تہ تلهار ۾ ميٺو ٻگند
هو تهن تي حلوائي هندو ان مٺائي ناهڻ وارن جا گهڻا ان دڪان نهند ا
هوا - رات جو دڪان بند ڪندا هوا تہ ديگڙا ۽ ڪڙايون "مٺائي ناهڻ
جا برتن" ٻاهر رکي ويند اهوا. سڄي رات ڪتا چٽيند اهوا هڪڙو هندو
مهنجو واقف هو تهنکي مون چيو ائينن ڇو ٿا ڪريو ڪم از ڪم ديگڙا
تہ اوندا ڪري وجو ڪتا تہ نہ چٽن - چيائين ، اسين ڄاڻي واڻي ڪتن
کان چٽايون ٿا - مزورن کان ڌوئايون ٿا تہ اهڙا اصفا نٿا ڪن
پيسا بہ اسا ڄا خرچ ٿين ، ڪتا زبان سان اهڙا اصفا ڪري ٿا جن
جهڙا ڪي ڪيل

پئي صفائي ڪپڙن جي ، بدن جي ، جاءِ جي ، وارن جي ، تهن لاءِ
شريعت ۾ کيترا تاڪيدي احڪام آهن .

هتي هي بہ ظاهر ڪرڻ گهرا ان ٿو تہ رسول الله صلى الله تعالیٰ
جو حڪم اهڙو بي اثر ۽ بي هنر ڪونہ هو جهڙو صدر ايوب خان جو يا
آغا يحيٰ خان جو ما ٺهو هنن جون نشري تقريرون ۽ هدايتون بتي
ظاهرا اخير مقدم ڪن ، مرحبا صد مرحبا چون ۽ عمل هنن تي ڪوئي نڪري
رسول الله صلى الله تعالیٰ عليہ وسلم جو حڪم اصحابي ٻڌي

سرِ هوان کان ٿجهاوڻ نه ڪندا هوا ۽ دل وجان سان فورا تعميل ڪندا هوا
جئين هڪڙي حديث ۾ نقل آيو آهي ته هڪڙو اصحابي مسجد جي چائنٺ
تي وينو هو هڪڙو پير اندر بيو پير ٻاهر هڪڙي سنگتي ٻچيس ته هتي
ائين ڇو وينو آهين، چيائين نماز پڙهي ٻاهر تي نڪتس ته رسول الله
صلی الله تعالیٰ علیه وسلم جو آواز ٻڌم. مسلمانو:- اتي ويهي رهو ۽ منهنجي
تقرير ٻڌو ان آواز ٻڌڻ سان يڪدم اتي جو اتي ويهي رهيس
ٻيو قدم ٻاهر نه ڪنيم. اِها هئي اطاعت رسول جي اِهو هوا يمان اصحابن
جو سه ببين تفاوتِ ره از ڪجاست تا بڪجا-

مسئلو شڪار جو

جاندارن تي رحم ڪرڻ

رئيس غلام مصطفیٰ خان جي ڳوٺ نئوجتوئي تعلقه مورو ۾
ويٺا هوا سين. هڪڙا ٢ ڄڻا اسڪولي ماستر آيا- ان وقت مجلس ۾ منيجر
بوبڪ واري ڍنڍ جي شڪار بند ڪرڻ جو قصو هلي رهيو هو. حڪومت
پاڪستان اياءِ وزارت پير علي محمد شاه راشدي ۾ بند ش وڌي هئي
۽ مجلس ۾ آزادي سان بحث ٿي رهيو هو هڪڙن چيو ته اهو مير عجرن
تي ظلم ٿيو جو هنن جي وجهه معاش تي بندش وڌي آهي، هزارين
ماڻهون بارن ٻچن سان دربدر ٿيندا ۽ ته هنن جو بيو ڌنڌو ڪونه
آهي، هنن جو گذران مڇي ۽ پکين جي شڪار تي آهي. ٻين چيو ته چڱو
ٿيو اِهو پکين تي ظلم آهي هو ويچارا پري پري ملڪن مان مسافر اچي
سنڌ ۾ سيارو گذاري موتي پهنجي وطن وڃن ٿا-
تهن تي هڪ ماستر چيو اها جانورن تي رحمدلي پاڪستان

وارن وڻ يرن کان ڪئي آهي اهو قاعدو ڪي مهينا شڪار جي بندش، ته اڳي انگريزن جي وقت ۾ پڻ هئي بلڪ ڪنهنجو گذ ڍ ڍ گهوڙا وڍ ڍ ٿيا تتيل هوندو هو ته انجي مالڪ کي پوليس وارا گهلي ٿاڻي ۾ وٺي ويندا هوا ۽ ڏنڊ يا ٻي سزا ڏيندا هوا. مونکي اها ڳالهه انگريزن جي تحريف ۾ پسند نه آئي -

مون چيو، ماستر صاحب! اهو آهي نتيجو اسڪولن ۾ پڙهڻ جو ۽ مذهبي تعليم کان ناواقفيت جو. آها تعليم (جانورن حيوانن تي رحم ڪرڻ جي) اڳي ئي اسانکي اسلام ۽ باني اسلام عليہ الصلوٰة و السلام بدرجه اتم واڪمل ڏني آهي جا انگريزن پنهنجي ٻولي ۾ آڻي انگريزي لباس ۾ ڏڪي اسانکي پڙهائين ٿا ۽ شاگردن جي ذهن ۾ فڪر ۾ ويهي ديجي ٿي ته اها خوبي انگريزن کان اسانکي ملي - حال آنڪ اها اسانجي گهر جي نعمت آهي، اسانجي دولت ۽ خزانو آهي جهنکي انگريزن پنهنجي ٻولي ۾ ويڙهي اسانکي ڏني آهي، اسانکي شڪر گذار پنهنجي مذهب جو پنهنجي اسلام جو ٿيڻ گهرجي نه ٻين قومن جو، جن اسانکان اها نعمت ۽ دولت حاصل ڪئي آهي.

هاڻي اچو ته اوهانکي ڪي دلائل ۽ مسئلا جانورن تي رحمدلي جا بڌ ايان. اوّل ڪي مسئلا ذبح شڪار جا جي سيني فقهه جي ڪتابن ۾ لکيل آهن سي اوهانکي بڌ ايان ٿو -

شڪار ڪرڻ ته جائز ۽ مباح آهي بشرطيڪ پنهنجي کائڻ لاءِ ڪندو يا علاج معالجه جي ضرورت لاءِ ڪندو يا شڪار جي وڪري ڪرڻ سان پنهنجي اهل وعيال جو گذران ڪندو ۽ جنهن منجهه جا

ميڙ بجا ڪري رهيا آهن) باقي فقط تفريح خاطر لاءِ يا لهو ولعب جي واسطي يا نشانه بازي سکڻ لاءِ ته گناهه آهي دُرست نه آهي ڪماهو مصرح في جميع الكتب الفقهيّة.

مثلاً بيع وشرىٰ يعني سودو سلوف واپار ڪرڻ دُرست آهي پر جيڪڏهن ٺڳي سان ڪندو يا ملاوت ڪندو يا ڪوڙ ڳالهائيندو ته اهو ساڳيو ڪم حرام ٿي پوندو گناهه ٿي ويندو.

اُهانڪي گهرجي ته حلال کي حلال ڪريو حرام کي حرام ڪريو حلال ۽ حرام ۾ فرق ۽ تميز ڪريو. تِلْكَ حُدُودُ اللّٰهِ فَلَا تَعْتَدُوهَا حرام ۽ حلال جون حدون خدا تعالىٰ مقرر ڪيون آهن انهن حدن کان تجاوز نه ڪريو.

مسئله حيوان کي کُهڻ وقت حڪم آهي ته ڪاتي تکي ڪريو مُنڍ ۾ ڪاتي سان حيوان کي عذاب نه ڪريو.

ع٢ جڏهن چار ضروري رڳون ڪٽجي وڃن ته وڌيڪ پوءِ زياده اُنهي ڪندي تي ڪاتي نه وهايو بس ڪريو.

ع٣ جيسين حيوان ۾ ساهه آهي تيستائين ڪري هُن جي کل نه لاهيو ۽ عضوا نه ڪپيو جڏهن صفا ساهه نڪري وڃي پوءِ کل لاهيو

ع٤ نانگ ۽ پيٽون جهڙي موذي جانور کي مارڻ ته دُرست آهي مگر هڪ ٻه ڌڪ هڻي مارجي، عذاب ڏئي مارڻ يا باهه ۾ ساڙڻ دُرست نه آهي

ع٥ بعضي شقي القلب حڪيم چاڪ ندا آهن جو بيربوٽي يعني ميهن وساڙ اجيرا جهلي شيشي ۾ تيل وجهي بند ڪندا آهن پوءِ اُس ۾ ٻه ٽي ڏينهن ٽنگي ڇڏيندا اهو ويچارا اُتي پوسا ٿيي عذاب کائي

رهندا آهن. ڪي وري سانپا جيڪي باغن ۾ اڪثر ڪيوڙن جي پاڙ ۾ گپ چڪ ۾ رهندا آهن انهن کي جهلي تيل ۾ وجهي باهه تي رکي بريان ڪندا آهن. اهي ڪم سڀ پاپ جا آهن نه ڪرڻ گهرجن - حال آنک اهي بئي جاندار جيت بالڪل غريب بي آزار جانور آهن

ع۶ ڪي ماٺهو ڪڪڙن کي پاترن کي پاڻ ۾ وڙهائيندا آهن هاڻي ڪي حڪايتون پيشوائن شريعت ۽ مذهب جون مثال طور او هانکي بڌايان ته هنن ڪيتري قدر پيروي ۽ تعميل هن اسلامي حڪم جي ڪئي آهي.

پاڻ سڳورن فرمايو آهي اَلرَّاحِمُوْنَ يَرْحَمُهُمُ الرَّحْمٰنُ اِرْحَمُوْا مَنْ فِي الْاَرْضِ يَرْحَمُكُمْ مَنْ فِي السَّمَآءِ. يعني رحمت ڪرڻ وارن تي خدا تعالى رحمت ڪري ٿو اوهين رحم ڪريو ان مخلوق تي جيڪا زمين تي آهي ته رحمت ڪندو اوهان تي اهو خدا تعالى جو آسمانن تي آهي.

اها حديث رحمت جي اهڙي صحيح مشهور متواتر آهي جو اڄ ڏينهن تائين مسلسل روايت ٿيل آهي اڪثر محدثين پنهنجي شاگردن کي پهرين هن حديث جي مسلسل سَنَدْ نام بنام آنحضرت عليه الصلوٰة والسلام تائين شاگردن کي ٻڌائيندا آهن حال آنک اڪثر حديثن جي سَنَدْ تي صدي ٻي هجري کان پوءِ منقطع ٿي وئي آهي -

هاڻي خيال ڪريو ته "مَنْ فِي الْاَرْضِ" جو لفظ عام آهي انسان هجي يا حيوان هجي پکي پکڻ هجي يا مڪ ۽ ماڪوڙي.

آنسان بہ عام لفظ، هند و مسلمان کي شامل آهي ڄنهن جو هڪڙو مثال سرور عالم عليه الصلواة والسلام جي فعل مان ڏيان ٿو. فتح مڪہ، جا هجرت کان اٺ سال پوءِ ٿي آهي. اهي مشرڪ بُت پرست جن ۱۲ - ۱۳ سال حضور انور عليه الصلواة والسلام کي ۽ سندن اصحابن کي طرحين طرحين تڪليفون ۽ عذاب ڏنا هوا حتیٰ ڪہ ۳ سال مسلمانن سان قطع تعلقات ڪري سلام ڪلام ڏيتي ليتيون بند ڪري شهر کان ٻاهر بطحاء جي وادي ۾ وهڻ لاءِ مجبور ڪيائون ۽ هجرت کان بعد بہ مدينه شريف ۾ آرام سان رهڻ نہ ڏنائون اهڙا سخت ظالم دشمن قيد ٿي آيا. حضور اڪرم عليه الصلوٰة والسلام جي دربار ۾ دست بستہ وٺي آندائون. حضور اڪرم عليه الصلوٰة والسلام هنن کي مخاطب ٿي فرمايو وهان هميشه اسان سان هي جفا ڪاريون ۽ وحشيانہ مظالم ڪيا آهن - هاڻي اوهان سان ڇا ڪرڻ گهرجي. هنن شرم کان ڪنڌ ڪٽي هيٺ ڪيو. هڪڙي انهنجي سردار چيو "اسين بيشڪ سخت سزا جا لائق آهيون قتل ڪنديئن تہ ٻہ وس وارو آهين پر تون ڪريم رحيم آهين اسين فقط ٿهنجي رحم ڪرم ۾ اميد وار آهيون". رحمة للعالمين جي رحمت جوش ۾ آئي فرمايائون وڃو اوهين سڀ آزاد آهيو اوهانکي ڪا بہ سزا ڪانہ ڏيندس.

ڏسو:- عزيزن قريبن ۽ دوست آشنائن تي رحمت ڪرڻ تہ انسان جي فطرت آهي پر اهڙن ظالمن دشمنن تي فتح ياب ٿيڻ کان پوءِ بہ رحمت ڪرڻ اهو شان رحمة للعالميني نہ آهي تہ ڇا آهي.

آنحضرت عليه الصلوة والسلام ۽ خلفاء راشدين جو قاعدو هو

ته دشمن جي مقابلي ۾ لشڪر موڪليندا هوا ته اول هنن کي هدايت ڪندا هوا، حڪم فرمائيندا هوا ته خبردار ڪنهن عورت جو نالو نه وٺجو. ڪنهن ٻار کي نه مارجو. ڪنهن پوڙهي شخص تي تراڙ نه کڻجو. ڪو جنگ جي ميدان مان پٺ ڏئي ڀڄندڙ ٿئي ته ان جي پٺيان نه ڊوڙجو، فقط جيڪو اوهان جي سامهون تراڙ کڻي اچي ته ان کي مارڻ جي اجازت آهي نه غير محارب کي.

حڪايات الصالحين

مولانا جلال الدين رومي هڪڙي دفعي پنهنجن مريدن ۽ شاگردن سان گڏ گرمي جي وقت شهر جي گهٽي مان لنگهيو ته هڪڙو ڪتو گرمي کان ديوار جي ڇانوَ ۾ ويٺو هو، مولانا اُن ۾ بيهي رهيو ماڻهن چيو سائين هي ڇا ٿا ڪريو، گرمي ۾ ڇو بيٺا آهيو. چيائين هن گلي ۾ اڳيان ڪُتو ديوار جي سايه ۾ ويٺو آهي ۽ گلي سوڙهي آهي هي جماعت هتان لنگهندي ته ڪُتو اُٿي ويندو. چيائون سائين ڇا آهي ڪُتي کي هڪلي ٿا ڪيو ته چيائين نه ڪُتي کي گرمي ۾ نه ٿا اڇليو

٢ـ حضرت خواجه باقي بالله جو نقل آهي ته سياري جو پاڻ هڪڙي سوڙ ۾ سُتا پيا هوا هڪڙي ٻلي سيءَ کان ڊوڙي سائين جي سوڙ ۾ سُمهي رهي. سندن نماز تهجد تي اٿڻ جو وقت هو مگر پاڻ ٻلي جي ڪري نه ٿيا ته متان ٻلي سيءَ ۾ پئجي نه وڃي ۽ سيءَ ۾ هلاڪ نه ٿئي. پنهنجي نفلي نماز پڙهڻ کان به ٻلي کي آرام ڏيڻ جو ثواب زياده سمجهائون اوهين ڇو ٿا انگريزن جانورن تي رحمدلي جو قانون ناهيو آهي

پهنجي اسلام جي تعليم جي ادهانڪي خبر ڪانه آهي تہ ته هن تائين جئو حالا نڪ
جيڪي خوبيون ٻين مذهبن ۾ آهن سي سڀ اسلام کان ورتلون
آهن ۽ اسلام ۾ بوجہ اتم واڪمل موجود آهن مگر افسوس جو مسلمانن
پهنجو مذهب ڇڏي ڏنو آهي.

نماز ۾ حضور قلب جو بيان

ٽيون ڏينهن تاريخ ١٥ محرم الحرام سنہ ١٣٩٠ هالن پراڻن ۾ هوا سين
هڪڙو طالب العلم مولويانه صورت ۾ مونکي ويجهو ٿي وينو ۽ ماڻهن کان
لڪائي مون کان پڇيائين تہ ”نماز ۾ حضور قلب جو نتو ٿئي تهنلاءِ ڪو
وظيفو ڪا دعا ڏسيو“.

مون چيو هي شڪايت اڄ ڪالهه عام آهي تهنجو علاج ڪليل مجلس ۾
اسين علي الاعلان ٻڌايون ٿا پلي سڀ ماڻهون ٻُڌن نہ تہ فائدو عام ٿئي
حضرت امام رباني مجدد الف ثاني انجو علاج ٻڌايو آهي اسين
ٻڌاوهانڪي اهو علاج ٻڌايون ٿا جيڪو حضرت مجدد ٻڌايو آهي، سو هي
آهي تہ نماز ۾ اوهين اُهي آداب ۽ مستحبات بجاءِ آڻيو جيڪي فقهہ
جي ڪتابن ۾ لکيل آهن تہ حضور قلب جو ان سان حاصل ٿيندو.

مثلاً قيام ۾ نظر پهنجي سيني تي رکوع ۾ پهنجي پيرن تي سجدي
۾ پهنجي نڪ تي تسبيحن جو تعداد رکوع ۽ سجدي ۾ اهو رکيو جيڪو
مسنون آهي، قومہ ۾ ۽ جلسہ ۾ پورو اطمينان ڪريو بيجا ءِ ڪا حرڪت
وسڪون نہ ڪريو.

گوشت جي بندش جو مسئلو

تهن ڏينهن تنده سائيندادم وينا هوا سين تہ برڄان مجروز

ماڻهو اچي ملي چيا ته اسين فوج جا ملازم آهيون اوهان جي ملڻ لاءِ آيا آهيون. پوءِ اهي مسئلي تي بحث ٿيو. مون چيو ته اهو قاعده حڪومت جو خلق لاءِ بي سود ۽ خواه مخواه تڪليف جو سبب آهي جو ته هر هڪ ڪم جو ۽ ڳالهه جو نتيجو ڏسبو آهي، جيڪڏهن نتيجو ان جو مفيد سٺو آهي ته اهو قاعدو مفيد ۽ سٺو آهي ۽ جيڪڏهن نتيجو ان جو خراب ۽ بي سود آهي ته اهو ڪم خراب ۽ بي سود آهي. وڻ کي سڃاڻبو آهي ميوه سان ۽ دوا کي سڃاڻبو آهي فائدي سان. جيڪڏهن ميوه ان جو مٺو ۽ سٺو آهي ته اهو وڻ سٺو آهي ۽ ادا وڻ سٺو آهي ۽ جيڪڏهن ثمر ان جو ڪڙو آهي ته اهو وڻ خراب آهي.

هاڻي اچو ته ان قاعده جي نيڪي ۽ بدي تي غور ڪري ڏسون. اوهين فخر جي طور چئو ٿا ته اسان هن قاعده ڪري ٻه لک يا اڍائي لک ٻڪريون پاڪستان ۾ هر مهيني بچايون ٿا. آئون چوان ٿو ته ٻه ڇا ٻه لک ته ٿيهو پر آئون قبول ڪندس ته اوهان ويهه لک ٻڪريون بچايون - ڇا گوشت ڪجهه سهانگو ٿيو. نه بلڪ اڳي کان به گران ٿيو، اڳي سير ٻه روپيا هو هاڻي پنج روپيا ٿيو آهي. ڇا کير سهانگو ٿيو؟ اڳي سير ٨ آنه هو هاڻي ٻڪريون ٢ لک بچيون ته سير روپئي ٿيو - ڇا گيهه سهانگو ٿيو. اڳي سير پنج روپيا هو هاڻي ڏهه روپيه ٿيو - اوهين چوندا ته هن جبل کير ٿر ۾ لکين هزار ڪٺا ۽ ٿاڻا آهن تهن ۾ اسان جو عام خلق کي اڳ ڪهڙو فائدو وڪڙو جو هن قاعده جي بيت ۾ ڪا شئي پوي ته هن هو خوش ٿين ۽ شڪر گذار ٿين.

نحمده و نصلي و نسلم

در مسافري از منزل بالا کهنه

سعادت نشان غوث محمد خان بعافيت باد

بعد السلام عليکم ۽ دعائن جي - اوهان جي جواب تي خط مولوي صاحب محمد علي جي نالي لکيل (جن ۾ ضمنا اسانکي به ياد فرمايو ويو آهي) اسان جي مطالعه کان گذريا - تنهکري مطابق حال کي هيٺ ڏيتون لکڻ مناسب نظر آيون

(۱) اوهان جي مضمون نويسي ۽ شعر گوئي قابل تحسين ۽ اوهان جي علمي لياقت تي دال آهي مگر هن راه ۾ مضمون نويسي ۽ شعر گوئي درکار نه آهي هن راه ۾ عملي کار گذاري قابل اعتبار آهي -

قال را بگذار مرد حال شو پيش مرد کاملي پامال شو

۽ شيخ سعدي فرمائي ٿو.

قدم بايد اندر طريقت نه دم که سودي ندارد دم بي قدم

(۲) جئين علماء شريعت جو مسئلن ۾ اختلاف ٿئي ٿو ۽ هر هک مجتهد جو رايو ۽ فتوي جدا جدا آهي تئين اولياء کرام ۽ صوفياء عظام جو، هر هک جو مشرب ۽ مذاق عليحده آهي اوهان جن بزرگن جا اقوال مذکور کيا آهن مولانا روم بوعلي قلندر سلطان باهو شاه ڀٽائي وغيرهم و ڏاڍا بزرگ واجب الاحترام آهن. کي اصحاب سکر جا کي اصحاب صحو جا، کي قائل توحيد وجودي جا کي قائل توحيد شهودي جا.

اي ترا با هر دلي رازي دگر هر گدارا بر درت سازي دگر

انهن سڀني جي عزت ۽ حرمت کرڻ اسان تي واجب آهي مگر

تقليد ڪرڻ ۾ طريقو هڪڙو وٺڻ اسانکي حق ۾ لازم آهي مثلاً حنفي ٿيڻ يا شافعي ٿيڻ، باقي ڪو مسئلو هڪڙي امام جو ڪو ٻئي امام جو وٺي تلفيق ڪرڻ درست نه آهي. اوهين بيمار هجو ته هڪڙي ڊاڪٽر يا حڪيم جي زير علاج رهڻ گهرجي، جيڪڏهن ويهن ڊاڪٽرن يا حڪيمن جي زير علاج رهندا ته يقيناً پاڻ کي تباه ڪندا -

(٣) اها هڪڙي هستي جا قابل تقليد ۽ پيروي جي آهي اها حضرت مجدد الف ثاني جي آهي قدس سره، جو جامع شريعت و طريقت آهي جهنکي سڀجي دنيا مجدد الف ثاني هجڻ تسليم ڪري ٿي ان جو طريقو يقيناً موصل الى المقصود اعلیٰ و افضل و اسلم و اڪمل آهي جنهنجي سر چشمه مان هزارين سيراب ٿيا آهن ۽ ان ڏئي مان هزارين ڏيا روشن ٿيا آهن ان کي مضبوط ڪري وٺو ۽ انجي طريقتي عمل ڪريو ته ڪامياب ٿيو -

درین ره حاصلی جز یکدلی نیست دو دل بودن بجز بی حاصلی نیست
مصلحت دید من آن است که یاران همه کار بگذارند :: و سر طرۂ یاری گیرند -

ڪي معنیٰ خيز خوش طبعي جون حڪايتون

(١) حضرت قبله صاحب جن قدس سره سنه ١٣٢٢هه حرمين شريفين جي سفر تي روانا ٿيا مگر گهر مان سنبري سفر جو سامان ڪپڙا لتا وغيره پاڻ سان ڪڻي ڪو نه نڪتا سفر سنڌ مان اوچتو ڪين خيال آيو ۽ پير باهر و بمبئي روانا ٿي ويا جو نه ان وقت حاجين جا جهاز بمبئي مان ويندا هوا فقط ٽڪيٽ جهاز جو خريد ڪري هرڪو وڃي سگهندو هو

هي پاڻ بند، پون اگوات ڏرخاستن ڪرڻ جون ۽ اگوات پيسن ڏيڻ جون ۽ ڪُٽُن نڪرڻ جون ۽ ٻيا شرط شروط ڪجهه ڪونه هوا. خير سندن سامان سفر جو پهچائڻ ۽ موڪلائڻ لاءِ اسين ۽ وانا ٿيا سين. مرحوم قاضي صاحب حاجي عبدالرحمٰن سومرو پاڻ ۽ حافظ حاجي اسماعيل نقرچ حاجي عبداللطيف بختيارپوري وغيرهم سڀ اسٽيشن ڏرهنار ڪان ٽڪا ٽڪيٽ بمبي جا ورتا سين. انهن ڏينهن ۾ ٽرڊ جو ٽڪيٽ بمبئي تائين فقط ڏهين روپئين ملندو هو، مطلب ته قاضي صاحب سڀني جا ٽڪيٽ وٺي پاڻ وٽ رکيا، ڇيا ٿين متان اوهان کان گم ٿي وڃن پهنچي ريشمي رومال ۾ ٻڌي پهنجي ڪيسي ۾ وجهي ڇڏيائين ته متان اوهان کان پهنجا ٽڪيٽ گم ٿي وڃن سڄي رات ريل ۾ سفر ڪيوسين صبح جو قاضي صاحب هڪڙي اسٽيشن تي لٿو ۽ جماعت لاءِ چاءِ پاڻ خريد ڪري آيو گاڏي چلڻ واري ئي قاضي صاحب اچي گاڏي ۾ چڙهي ويٺو ته ٽڪرم رومال برابر ڪيسي ۾ ڪونه ڏٺائين اتي پليٽ فارم تي هن ڪان ڪري پيو- جڏهن ڪيسا سنڀاليائين، ڏسي ته رومال ٽڪيٽن ۽ ٻين پيسن سميت پته نه آرد سڀ رفيق حيران پريشان ٿي پيا ۽ قاضي صاحب تي ملامت ۽ ٺٺولي ڪرڻ شروع ڪيائون واه قاضي صاحب توچئا ان اسانجا ٽڪيٽ سنڀاليا سڀني جي ٻيڙي ٻوڙي ڇڏيئي. تان جو ٽڪيٽ ڪليڪٽر به اچي متان ڪڍ ڪيو ۽ ڏنائين ته سڄي جماعت ٽڪيٽ نه آرد آهن خير ڳالهيون ڪندي ان پڏ ايو ته گاڏي چُلندي مهل گاڏي مون ڏٺو ته پليٽ فارم

تان ڪا شئ ڪٿي ڪيسي ۾ وڌائين شايد اوھانجا ٽڪيٽ ھجن تڏھن
سيني کي ساھ پيٽ ۾ پيو - اسٽيشن تي گاڏي بيھڻ شرط قاضي
صاحب گاڏي ڏي ويو ۽ اھو ۽ مال ڀيڄو امانت باسلامت آيو
مطلب تہ اھڙن سفرن ۾ ٻھنڊا آھي نہ ھر ڪو رفيق پنھنجو
ٽڪيٽ ياٽ وت محفوظ رکي بہ نقل يہ جيڪڏھن ڪا آفت پھچي
تہ ھر ڪنهن کي نقصان پهچي سيني رفيقن جو تہ نقصان نہ ٿئي
مون کي ياد آھي ته ڏي سفر عربستان سنہ ١٣٣٣ واري ۾ جڏھن
اسانجو قافلو ڪويت بندر کان خشڪي رستي مڪہ شريف ڏانھن روانو
ٿيو ٿي تڏھن حضرت صاحب جن دور انديشي ڪري پنھنجن رفيقن
جو خرچ جيڪو سند ۾ صندوق ۾ رکيل ھو ۽ گينن جي صورت
۾ ھو سو ڪڍي سيني رفيقن جي چيلھہ ۾ ٻڌايائون ۽ ويھہ گينون
مھنجي چيلھہ ۾ ھميائي وجھي ٻڌرايائون

رؤيت بصري

انسان جو حس بصر تمام ناقص ۽ محدود آھي ھزارين
شيون اسانجي اڳيان موجود آھن مگر اسين انھن کي ڏسي نٿا سگھون
مثلاً جنھن جاء ۾ اسين ويٺا آھيون اھا سطح زمين کان ڇت
تائين ھر طرف کان ھواء سان ڀرپور آھي مگر اسين ڏسي نٿا سگھون
انسان اھا شئ ڏسي سگھي ٿو جا مادي ھجي، عناصر اربعہ کان
مرڪب ھجي، جيڪا شئ غير مادي ھجي اھا ڏسي نٿي سگھجي -
زيد عالم آھي، فاضل آھي، عاقل آھي جاندار آھي مگر

اها صفت علم، عقل ۽ روح جي ڪو ڏسي محسوس ڪري نٿو سگهي حال آنڪ اهي صفتون يقيناً ان ۾ موجود آهن ڪو عاقل ان ڪان انڪار نٿو ڪري سگهي - هڪڙي شخص کي پيٽ ۾ سور آهي ڊاڪٽر وٽ آيو آهي ڊاڪٽر جيئي توتو کي سور ڪونهآهي تون ڪوڙ ٿو ڪرين، دفع ٿي. رکي ڏسي ٿو يا ايڪسري ڪري ٿو تب ڪجهه ڏسڻ ۾ ڪونه ٿو اچي ته ان ڊاڪٽر کي چاچئبو، چئبو ته ڊاحمق آهي جو سور هجڻ جو انڪار ٿو ڪري ۽ معائنه ۾ معلوم نه ٿيڻ ڪري هنجو وجود قبول نٿو ڪري اهو ڪتي لائق آهي ڪنهن چيو آهي ته جيڪا شيءِ ڏسڻ ۾ نه اچي تنهجي وجود جو انڪار ڪجي - بلڪ شيءِ جو موجود هجڻ هن جي آثار ۽ علامتن مان ثابت ٿئي ٿو.

اسانجو مطلب آهي ته جنّ، شيطان، روح جو وجود قرآن ۽ حديثن سان ثابت آهي، انهن جا آثار ۽ علامتون موجود آهن پوءِ هنن جي وجود جو انڪار ڪرڻ مڪابره يا مغالطه آهي ته ڇا آهي. ڊاڪٽر يا فلاسفر يعني سائنس دان جي چوڻ سان انهن جو وجود قبول ڪريون تا باقي قول صادق مصدوق جو قبول نه ڪريون سو ڇو ؟

ڪن سوالن جا جواب

(١) **سوال**:- حضرت خاتون جنة بي بي فاطمة الزهراء رضي الله تعالیٰ عنها جي تعريف ۽ توصيف ڪتابن ۾ گهٽ آئي آهي اهڙي تعريف ۽ مدح حضور جن صلی الله عليه وسلم جي بين بنات مڪرمات جي حق ۾ ذڪر نه ٿي آهي انجو سبب ڪهڙو آهي ؟

جواب :- تنهن جو سبب هي آهي ته خاتون جنت بي بي فاطمه زهرا کي وقت صحبت ۽ شرف قرب ۽ محبت جو آنحضرت عليه الصلواة والسلام سان تمام گهڻو مليو ۽ بيون نياڻيون سڀ ڀيرون سندين حياتي ۾ ابتداء اسلام ۾ وفاتي ڪري ويون جنهن وقت ايان دين، اسلام جي تڪميل ڪانه ٿي هئي گهڻا حڪم احڪام پوءِ درجه بدرجه نازل پيا ٿيا آهن تان ته تڪميل دين واسلام کان بعد شمع رسالت ونبوت خاموش ٿي ويو تنهڪري بي بي فاطمه سيني صفتن اسلام سان مشرف ۽ موصوف ٿي وئي يعني دين ڪامل مڪمل هن کي هٿ اچي ويو علاوه بران خانگي زندگي ۾ سندين قرب وجوار ۾ رهڻ ۽ سندن قرة العينين امام حسن وامام حسين جي ماء بنجڻ زياده موجب قرب ومحبت ٿيو ته جنهن شخص کي زياده موقعو صحبت جو ۽ محبت جو مليو هوندو انجو قدر ۽ مرتبو به ضرور زياده هوندو مثلاً ڪو شخص بيت الله ۾ هڪڙو سال معتڪف ۽ مجاور رهيو رات ڏينهن عبادتن ۾ مشغول رهيو بيو ڏهه سال رهيو ته اوهين ضرور چوندا ڏهن سالن واري جو اجر ۽ ثواب زياده ۽ فضل اعلیٰ واڪمل آهي.

(۲) **سوال** :- صحابهٔ ڪرام رضی الله عليهم اجمعين جي نالن پنيان (رضي الله تعالىٰ عنه) لکندا آهن ۽ تابعين ڪرام جي نالن پٺيان رحمة الله لکندا آهن ۽ بين مشائخن سڀني جي نالن پٺيان (قدس سره) لکن ٿا انجي حڪمت ڪهڙي آهي؟

جواب :- صحابهٔ ڪرام کي رضی الله تعالیٰ عنهم اجمعين چوڻ ته قرآن شريف مان ثابت آهي ۽ الله تعالیٰ پاڻ انهي خطاب سان ڪين

لوازم پو آهي كما قال سبحانه و تعالیٰ وَالسَّابِقُوْنَ الْاَوَّلُوْنَ مِنَ الْمُهَاجِرِيْنَ وَالْاَنْصَارِ رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهُمْ وَرَضُوْا عَنْهُ ـ پوءِ اهو لقب اقتباس آهي قرآن شريف مان ـ باقي بين مؤمنن لاءِ "رحمت" چوڻ مأخوذ آهي انهن حديثن مان جن ۾ آنحضرت عليه الصلوٰة والسلام مقبرن تي وڃي دعا رحمت جي انهن لاءِ گهرندا هوا تنهڪري عام مومنن ۽ صالحن جي نالي سان رحمة الله چوندا آهيون.

اوليائن ۽ مشائخن کي "قدس سره" چوڻ ۾ اشارو آهي هنن جي روحاني طاقت ۽ نوراني ڪمال ڏانهن (سره) جي معنیٰ آهي روحه قاعدو آهي جنهنکي جهڙي نعمت هوندي اُن کي اُهڙي دُعا ڪبي آهي ـ مثلاً بادشاه کي چئبو آهي دام ملڪه عالم يا پير کي چئبو آهي دام فيضه و برڪاته

(٣) **سوال**:ـ منیٰ ۽ عرفات جي ڏينهن ۾ امام حاجين کي ٻه رڪعتون قصر ڪو پڙهائي انجو وجه ڪهڙو آهي؟ ايا انهن ڏينهن ۾ حاجين کي امام جو اتباع ضروري آهي يا حاجي چار رڪعتون پڙهن امام جي تابعداري نه ڪن ؟ بيّنوا علیٰ جهة الكمال

جواب:ـ ڄاڻڻ گهرجي ته منیٰ ۽ عرفات ۾ جيڪي پيش امام حڪومت طرفان مقرر ٿيل آهن سي سپ وطني مقيم ماڻهو آهن انهن کي پوري نماز چار رڪعتون پڙهڻ گهرجن ۽ انهن جي پٺيان حاجين کي خواه مسافر هجن يا مقيم چار رڪعتون تبعًا للامام پوريون پڙهڻ گهرجن ـ باقي حاجين جي حالات مختلف آهي انهن ۾ ڪي مسافر آهن ڪي مقيم، جيڪي حج کان اڳي ١٥ ڏينهن مڪه

ساڪن ٿيا آهن سي مقيم آهن منیٰ عرفات ۾ به پوري نماز پڙهندا ۽ قصر نه ڪندا ۽ جيڪي پوءِ مڪه ۾ آيا آهن پندرهن ڏينهن مڪه ۾ نه رهيا آهن ته اُهي مسافر مڪه ۾ قصر ڪندا منیٰ ۽ عرفات ۾ به قصر ڪندا -

هتي هي مسئلو واضح ڪرڻ گهرجي ته حاجي مڪه کان ۸ تاريخ منیٰ ڏانهن نڪرندا آهن مڪه جي اقامت لاءِ مدّت ۱۵ ڏينهن ڪامل گهرجي منیٰ ۽ عرفات کان سواءِ - مثلاً ڪو حاجي ۲۵ تاريخ ذی القعده جي مڪه پهتو ۽ ۸ تاريخ منیٰ ڏانهن روانو ٿيو ته انکي مڪه ۾ رهڻ جا ٿيا ۱۳ ڏينهن ۵ ڏينهن ذی قعد جا ۽ ۸ ڏينهن ذی الحج جا ته اهو مسافر آهي خواه مڪه ۾ آهي يا عرفات ۽ منیٰ ۾ آهي - مقيم تڏهن ٿيندو جڏهن هڪڙي شهر ۾ ۱۵ ڏينهن لاڳيتو رهي - منیٰ بيو ڳوٺ آهي ان ڏانهن وڃڻ ڪري مڪه ۾ ڪيو رهڻ نه ٿيو -

هذا ما ظهر لي في الجواب بعون الله الملك العزيز الوهاب وانا العبد الفقير الی الله الغنی
عبد الله الفاروقي عفي عنه

تَمَّتْ هٰذِهِ الرِّسَالَةُ الشَّرِيفَةُ
بعونه تعالیٰ وفضله
وكرمه

کتبه نور احمد عفي عنه
۸ جمادی الثانیه ۱۳۹۱ھ
مطابق غره آگشت ۱۹۷۱ء

نحمده ونصلي ونسلم

رسالہ توحید وجودي و شهودي

هن مسئلہ ۾ منهنجو بحث مرحوم مولوي غلام رسول جتوئي سان ٿيو هو جو مصنف خطبات سنڌي ۽ مشهور مداح النبي صلي الله تعاليٰ عليه وسلم هو ۽ سنڌس شعر ڏاڍو سونهن وگڻ ان وارو ۽ مقبول عام وخاص هو، لاش ڪاڻ ۾ مون وٽ آيو ۽ چيائين ته هي مسئلو اسانکي سمجهڻ ۾ نٿو اچي - مون هنجي لفظي تشريح ڪري پڻ ان ۽ اصطلاحي معنيٰ صوفين جي ۽ فرق بن معنائن جو ڪين پڻ ايو ته هي معنيٰ صحيح آهي هي غلط آهي. پاڻ ڏاڍو خوشحال ۽ شڪرگذار ٿيو پوءِ اسان اهو مضمون رسالہ جي صورت ۾ لکي عام ماڻهن جي هدايت ۽ تفهيم لاءِ لکيو جو هاڻي هتي لکي شايع ڪجي ٿو -

بدانکه علمای اسلام وصوفیه کرام وجود یعنی هستی اشیارا بر سه قسم تقسیم نموده اند

یکی واجب الوجود - آنکه وجودش لازمی ازلی وابدی باقی وغیر فانی باشد وآن فقط ذات باری تعالیٰ است وحده لاشریک له

دوم ممتنع الوجود - یعنی آنکه وجودش ممتنع ومحال باشد وآن شریک باری تعالیٰ است وتقدس - ودرین دو قسم هیچ اختلافے مابین علما واولیا نیست -

سوم قسم را **ممکن الوجود** نامیده اند وهرچه در عالم کائنات دیده می شود از تحت الثری تا سبع سموات از حیوانات وجمادات ونباتات همه ازین قسم سوم هستند ووجود آنها فانی وعارضی هست بین العدمین هست یعنی اول آنها هم عدم وآخر آنها هم عدم

پس درین قسم سوم صوفیہ کرام راقدرے اختلاف ہست کہ آیا این قسم وجود عارضی را چہ گفتہ شود؟ بعض میگویند کہ این قسم وجود را غیر معتبر و غیر منظور کالعدم دانستہ شود و اطلاق وجود را اسماً و رسماً ہم بران کردہ نشود وجودیکہ صحیح و معتبر باشد و شایان موجود گفتن باشد فقط ذات وصفات واجب الوجود ہست تعالیٰ وتقدس۔ پس (ہمہ اوست میگویند) یعنی ہستی دائم وقائم و باقی فقط او را ہست سبحانہ وتعالیٰ و دیگر اشیا ہمہ نیست و ہیچ در ہیچ ہستند قابل موجود گفتن ہم نیستند نہ باین معنی کہ وجود این اشیا با وجود او سبحانہ وتعالی متحد ہست مشارکت و مماثلت یا حلول و اتحاد دارد و آنکہ تمثیل آن بہ آب دریا و آب کوزہ و آب پیالہ کردہ اند کہ آب ہمہ یکے ہست و اختلاف صور و اشباح باختلاف محل ہست در کوزہ بصورت کوزہ و در پیالہ بصورت پیالہ ظاہر می شود آن این تمثیل غیر صحیح و غیر اسلامی ہست چراکہ ایمان و اعتقاد مسلمانان این ہست کہ مولانا جامی در اعتقاد نامہ گفتہ ہست

از ہمہ در صفات و ذات جدا لیس شیئ کمثلہ ابدًا

و این طائفہ علیہ را اصحاب توحید وجودی می گویند و بسیاری از مشائخ و صوفیہ کرام از این طائفہ ہستند بر آنہا ہیچ اعتراضے نیست مطلب و غرض آنہا صحیح ہست بلکہ توحید آنہا اقوی و اکمل و اتم و اشد ہست چراکہ آنہا بغیر ذات پاک او سبحانہ وتعالیٰ دیگر اشیا را وجود ہم تسلیم نمی کنند تا بشرک و عبادت و دیگر افعال و اعمال مشرکانہ چہ رسد۔

و دیگر طائفہ صوفیہ کرام بتوحید شہودی قائل ہستند و آنہا می گویند کہ وجود این اشیاء فانیہ فی الجملہ ہست و معدوم محض نیست چراکہ خدا تعالیٰ خالق ہست و مخلوقات را از عدم بوجود آوردہ و کافر و مومن پیدا ساختہ و جنّت و دوزخ و ثواب و عقاب بر اعمال و افعال اوشان مرتب ساختہ و اگر مطلقًا وجود نباشد پس خالق و مخلوق چہ معنی دارد و ثواب و عقاب بر چہ مرتب می شود۔ اذ کلہا اعدام والعدم لا یترتب علیہ شیئ ولا یوصف بشیئ

اذ الاتصاف بشیٔ فرع الوجود ثبت عرشا ثم انقش علیه نقشا اگر دیوار نباشد نقش بران کشیده نمی شود۔

و فرق میان مومن و کافر و شقی و سعید و نیکی و بدی و سیاہی و سفیدی و حلال و حرام و زوجہ و مادر و پدر و پسر ہمہ باین وجود عارضی پیدا می شود اگر این ہم نباشد ہمہ فرق و امتیاز از میان برخیزد و لا قائل بہ احد من العقلاء

اکثر حضرات نقشبندیہ را مذہب ہم این ہست یعنی بہ توحید شہودی قائل ہستند و ہمہ از وست میگویند نہ ہمہ اوست و لا شک ان ھذا المذھب ھو اصح و اسلم و اوفق بالشرع و نصوص القرآن والحدیث و اقرب الی الفہم۔

و معنائ توحید شہودی این ہست کہ بنظر سالک مشہود واحد ہست وھو ذاتہ سبحانہ و تعالی اگرچہ دیگر اشیا وجودی دارند و برہمین وجود عارضی ثواب و عقاب و غیرہ احکام مرتب می شوند۔ اگرچہ بہ نظر سالک غیر از ذات پاک او سبحانہ و تعالی دیگر چیزی نمی آید

و تمثیل آن بوجود ستارگان در روز روشن در آسمان کردہ اند کہ آنہا در آسمان موجود ہستند و باقاعدہ سیر و سفر در منازل خود میکنند مگر از شعاع آفتاب بہ نظر نمی آیند گو کہ وجود دارند اگرچہ غیر مرئی ہست۔

و اکثر مشائخ نقشبندیہ از آن گفتیم کہ بعضے حضرات نقشبندیہ بہ توحید وجودی ہم مائل ہستند مثلاً مولانا عبدالرحمٰن جامی و حضرت خواجہ بیرنگ قدس سرہما۔

و آنچہ گفتیم اصحاب توحید وجودی ہمہ چیز را کالعدم میدانند و اطلاق وجود ہم بر آن روا ندارند دلیل آن قول شیخ سعدی ہست علیہ الرحمۃ کما قال فی بستانہ

ہمہ ہرچہ ہستند از آن کمترند کہ با ہستیش نام ہستی برند

و مولانا نظامی در سکندر نامہ می فرمایا

پناہ بلندی و پستی توئی ہمہ نیستند آنچہ ہستی توئی

غالب می فرماید

کجا غیر کو غیر کو نقش غیر سوی اللہ واللہ مافی الوجود

برادران اسلام ببینند و غور کنند صوفیہ کرام اصحاب توحید وجودی چہ میگویند وچہ مذہب دارند آنہا میگویند (ہمہ نیستند آنچہ ہستی توئی) وملحدان این زمانہ کہ خود را صوفی می نامند چہ میگویند وچہ قدر شرک وکفر صریح می پویند (این ہم خدا آن ہم خدا من ہم خدا تو ہم خدا فلا حول ولا قوۃ الا باللہ۔

مشرکان عرب بہ یک لات وعزیٰ شریک ساختن کافر وفی النار وسقر شدند واین ملحدان تمام عالم لاتعد ولا تحصی را شریک باری تعالی ساختند ع ببین تفاوت رہ از کجاست تا بکجا

مقصود از تحریر این سطور اظہار ضلالت وغوایت این ملحدان ست ورنہ در مسئلہ توحید وجودی وشہودی کتابہائے متقدمین بسیار ہستند حاجت بہ تحریر این سطور نبود۔

الحاصل کہ مقصود ارباب توحید وجودی نفی وجود نابود این اشیا ہست باین معنی کہ وجود این اشیا قابل قدر واعتنا نیست نہ لائق ذکر واعتبار چنانچہ رسم ہست کاتبان خط ہمراہ نام خود می نویسند (ناچیز فلان ولاشئ فلان) یعنی چیزی قابل قدر وقیمت نیستم نہ باین معنی کہ اصلا وجودی ندارد ونہ باین معنی کہ وجود آنہا وجود باری تعالی ہست جل شانہ وعظم سلطانہ ونہ باین معنی کہ با او سبحانہ وتعالی متحد ویک ذات شدہ است واگر چنین بودے باید کہ وجود اینہا ہم باقی وغیر فانی بودے چرا کہ وجود او سبحانہ وتعالی باقی وغیر فانی ہست باید کہ این ہم ازلی وابدی بودندے نہ مردندے ونہ بیمار شدندے

چہ ستم ظریفی وافترا ناحقی ہست کہ بر صوفیہ کرام بستہ اند ومی گویند کہ آنہا گفتہ اند (ہمہ اوست) ومعنای ہمہ اوست نمی دانند کہ چیست۔ معنائے ہمہ اوست آن ہست کہ شیخ سعدی گفتہ ومولانا نظامی گفتہ (ہمہ نیستند آنچہ ہستی توئی) نہ آنچہ آنہا می گویند صوفیہ کرام وجود ممکنات را بالشعلۃ جوالہ تشبیہ دادہ اند کہ در خارج وجودے

ندارد دیگر از وجہ سرعت حرکت آن شعلہ بہ نظر ناظر دائرہ می آید ہم چنین کائنات عالم را وجودے قابل اعتبار نمی دانند و وجود واحد کہ آن وجود باری تعالی ہست و تقدس اثبات میکنند و دیگر ہمہ وجودات را نفی و ہمین ہست معنائی توحید وجودی۔

فائدہ سالکان راہ حقیقت و معرفت را در ابتدا مشرب توحید وجودی نافع تر و سریع الاثر می شود برائے دفع امراض قلبی و تعلقات دنیوی زود کارگر می گردد چنانچہ حکیم حاذق اولاً تنقیہ اخلاط فاسدہ از بدن مریض کردہ بعد از آن استعمال مفرحات و مقویات میکند تا خوب فائدہ میرسد ہم چنین ہر گاہ سالک وجود خود را و اہل و اولاد خود را و مال و دولت خود را و دنیا و مافیہا را نیست و نابود و معدوم انگارد و ازین حجابہائے فاسدہ و تعلقات فانیہ دل خود را پاک و صاف میکند آن گاہ در دل او محبت و معرفت خدا تعالی قراری گیرد و بدرگاہ قرب و معیت او سبحانہ و تعالے فائز می گردد ؎ چو پیوند ہا بگسلی واصلی

ازین جہت ارباب وجودی را سکر و بیخودی بسیار می شود و جذبات وصال و شوق و ذوق محبوب حقیقی بر او غلبہ می کند و بنغمۂ انا الحق مترنم می شود چنانچہ مجنون گفتہ ع

من کیم لیلیٰ و لیلیٰ کیست من ∴ ما یکی روحیم اندر دو بدن

حضرت مجددؒ خود در ابتدا ازین راہ گذشتہ اند و سیر سفر درین منازل و مقامات کردہ خوب طور واقف شدہ اند بعد از آن ببرکت صحبت و دستگیری پیر و مرشد خود بر شاہراہ شہودی قدم نہادہ اند آن وقت بر ایشان منکشف شدہ کہ شاہراہ حقیقت و معرفت دیگر ہست و آن مرتبہ بس عالی و شگرف ہست کہ مبتدیان بہ آن پے نبردہ اند و بمقامات اصلی نارسیدہ بحالات و مشاہدات واقعہ در راہ قانع شدہ اند چنانچہ این ہمہ حالات حضرت مجددؒ در مکتوبات

خود مذکور ہست من شاء الاطلاع فلیرجع الیہ

اصحاب طریقہ نقشبندیہ در وقت ذکر تہلیل یعنی کلمۂ نفی و اثبات ہم تصوّر نفی وجود می کنند و در وقت گفتن لا تصوّر لا وجود می کنند و بعضے تصور لا مقصود می کنند ازین جا مفہوم شد کہ سالکان این طریقہ علیہ ہم قایل بہ توحید وجودی ہستند و توحید وجودی نزد ہمہ مشائخ صحیح و معتبر ہست پس اختلاف در فریقین فقط اختلاف لفظی ہست نہ اختلاف حقیقی چنانچہ شاہ ولی اللہ دہلوی ہم تطابق بین الفریقین کردہ ہست و اختلاف را باختلاف لفظی راجع نمودہ است

مطلب کہ توحید وجودی بمعنائی مشائخ و صوفیہ کرام صحیح ست و بمعنائی صوفیہ جہال ناجائز و ناصحیح بلکہ کفر و شرک ہست والناس عنہ غافلون

ما ناکہ مزلۃ الاقدام و وجہ اشتباہ در عوام این ست کہ لفظ وجود در عربی مشترک ہست در وجود ازلی و ابدی و در وجود فانی بر ذات باری تعالی ہم اطلاق وجود می شود و بر مخلوقات فانی ہم پس عوام الناس در مغالطہ می افتند و ہمہ را یک وجود می دانند و ہمچنین دیگر الفاظ ہم بسیار ہستند کہ مشترک ہستند بر باری تعالی ہم گفتہ می شوند و بر مخلوقات فانی ہم مثلاً سمیع و بصیر و کریم و حلیم۔ مگر مسئلہ شرعی این طور ہست کہ اسماء او سبحانہ و تعالی آنچہ در شرع شریف وارد شدہ اند اطلاق آن بر خدائی تعالی کردن صحیح ہست و آنچہ در شرع شریف وارد نہ شدہ بر باری تعالی اطلاق آن کردن ممنوع ہست پس خدائی تعالی را کریم گفتن صحیح ہست سخی نباید گفت و حلیم گفتن صحیح ہست طبیب گفتن صحیح نیست و ازین جا ہست کہ حضرت مجدّد اطلاق واجب الوجود ہم بر باری تعالی پسند نمی کنند چرا کہ این نام از اختراع متاخرین ہست در شرع شریف این نام وارد نشدہ ہست علی ہذا القیاس دیگر اصطلاحات صوفیہ را

مثلاً قرب و معیّت و وصال ہمہ بمعنائے مجازی دانستن باید نہ بمعنائے حقیقی چراکہ
خدا تعالیٰ از جسم و مکان پاک ہست سبحانہ و تعالیٰ و شانہ

فقط والسلام

حررہ الفقیر عبداللہ عرف شاہ آغا عفی عنہ

۱۴ ربیع الثانی سنہ ۱۳۱۵

شیخ ماندہ

کتبہ نور احمد عفی عنہ

چنڊ تي پهچڻ جو سوال

(نوٽ) چونڪ چنڊ تي پهچڻ جو سوال عام پچڻ ۾ اچي ٿو تنهنڪري ان جو جواب هڪ مخلص کي ڏنو ويو جيڪو عام فائدي لاءِ ڇپايو وڃي ٿو

شيخ ماندهه ١٢ جمادي الاولى سنه ١٣٨٩ھ

نحمده ونصلي ونسلم

فضائل مآب جناب مولوي حاجي غلام رسول صاحب حفظه سبحانه وتعالىٰ وابقاه ووفقه لما يحب ويرضىٰ

اما بعد اوهانجو خط پهتو لکيل سوال چنڊ تي پهچڻ بابت اڄ ڪلهه هر جاءِ تي عام طور زير بحث آهي مون کان بہ بعضي دوست واحباب پڇندا آهن تہ اوهان جو هن مسئلہ ۾ ڪهڙو رايو ۽ ڪهڙي فتوىٰ آهي؟ آءُ ن چوندو آهيان تہ اها ڳالهہ آءُ ن ميان ٿو ۽ مڃيندس جو تہ اها ڳالهہ قرآن شريف ۽ حديث جي مخالف نہ آهي بلڪ قرآن شريف مان هنجو تائيد ۽ ثبوت ملي ٿو.

جيئن تہ قرآن شريف ۾ آهي" اسان سج چنڊ تارا اوهانکي مسخر ڪري ڏنا آهن" جو تہ انسان کي خدا تعالىٰ اشرف المخلوقات بڻايو آهي پي سڀ مخلوقات انجي تابع ۽ زير فرمان آهي - انبيائن ۽ اوليائن جو آسمان تي پهچڻ تہ "مسلم الثبوت" مسئلہ آهي بابا رحمٰن صاحب پشاوري جو وڏو صوفي شاعر ٿي گذريو آهي جهڙو سنڌ ۾ شاه عنايت تنهن جيو آهي تہ -

چه په يوه قدم د اسمان ته رسيږي: هسې تيزوي رفتار د رويشانو

يعني جيڪڏهن هڪڙي وک سان آسمان تي پهچن تا اهڙو تيز آهي رفتار درويشن جو

باقي جيڪا ڳالهه قرآن ۽ حديث جي خلاف هوندي سا نڪجينداسين سج چنڊ تي چڙهڻ جي برخلاف ڪا آيت يا حديث هجي ته مهرباني ڪري موڪلي ڏيو هن زماني ۾ اهڙا محيرّالعقول ايجادات واختراعات پيدا ٿيا آهن جو اڳي ماڻهن کي اعتبار ۾ به نه پيا آيا جهڙو تار، جڏهن ريل گاڏي هندستان ۾ اچا ڪانه آئي هئي تڏهن ماڻهن اها ڳالهه قبول ئي نه ٿي ڪئي. پلاهو اڳي جها جنهن ۾ سئو ماڻهو چڙهي وهن دريائن ۽ جبلن مٿان پرواز ڪري ڇڏي ڪراچي ۾ مان رات جو ماني کائي ماڻهو روانو ٿئي ۽ صبح جي نماز جده ۾ يا مڪه مدينه ۾ وڃي پڙهي عقل ۾ ڪو اچي ٿو-

سڀ سيّاره جي مخلوقات ته هو به مڃين ٿا پر آئون چوان ٿو ته سڀني ثوابت ستارن ۾ (جيڪي هزارن لکن جي تعداد آهن) خدا تعالىٰ جي مخلوقات هجي جبل ۽ دريا، باغ ۽ بستان هجن ته آئون قبول ڪندس، خدا تعالىٰ جي قدرت اڳيان ڪا ڳالهه مشڪل ۽ محال نه آهي.

ٻيو سوال هي آهي ته آسمان ڦرن ٿا، زمين ڏور ڪري ٿي يا هي سج چنڊ ۽ تارا انهيءَ ۾ ڏور ڪن ٿا سو اسين قرآن شريف جي ڳالهه قبول ڪنداسين. كُلٌّ فِي فَلَكٍ يَّسْبَحُوْنَ. يعني زمين ساڪن آهي سج چنڊ ۽ تارا انهيءَ ۾ ڏورو ڪن ٿا. اسانکي فلاسفرن ۽ پروفيسرن جي قول تي اعتبار نه آهي. اسان ايمان رسول الله صلى الله عليه وسلم تي آندو آهي نه فلاسفرن ۽ پروفيسرن تي جا هي يورپ جا هجن يا امريڪا ۽ روس خط ڏکهوٽي ويو آهي نه ته اجابه گهڻو لکان هان -

رَبَّنَآ اَتْمِمْ لَنَا نُوْرَنَا وَاغْفِرْ لَنَا اِنَّكَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيْرٌ

سلام دعائون حاجي اسماعيل ۽ ٻين سڀني مخلصن کي پهچن-

دعاگو ۽ فقير پرتقصير شاه آغا عفي عنه

ھذن خط جواب دو ترجمہ پی عام فائدہ لاء شایع کیوو چی تو

از
شیخ مانده
۱۲ جمادی الاولیٰ سنہ ۱۳۸۹

فضائل مآب جناب مولوی حاجی غلام رسول صاحب

حَفَظَہُ سُبْحَانَہٗ وَتَعَالیٰ وَاَبْقَاہُ وَوَفَّقَہُ لِمَا یُحِبُّ وَیَرْضیٰ

امّا بعد - آپ کا رقعہ مرسلہ موصول ہوا - تحریر کردہ سوال چاند پر پہنچنا تھا - آجکل ہر محفل میں یہ مسئلہ زیر بحث ہے - مجھ سے بھی چند احباب نے اس مسئلہ پر سوالات کئے کہ آپکی کیا رائے ہے اور فتویٰ کیا ہے - میں کہتا ہوں اور جانتا ہوں اور تصدیق کر رہا ہوں - کیونکہ یہ بات قرآن مجید اور حدیث شریف کی مخالف نہیں - بلکہ قرآن مجید سے اِن کی تائید و تصدیق ملتی ہے -

جیساکہ قرآن شریف میں ہے کہ سورج ، چاند ، ستارے ہم نے آپکو مسخّر کردئے ہیں - کیونکہ انسان کو خداوند تعالیٰ نے اشرف المخلوقات بنایا ہے - دوسری ساری مخلوقات ان کی تابع وزیر فرمان ہے - انبیاء و اولیاء کا آسمان پر پہنچنا مسلم الثبوت مسئلہ ہے بابا رحمٰن صاحب پشاوری ایک بہت بڑے شاعر صوفی گزرے ہیں - جیسے کہ سندھ میں شاہ عبداللطیف بھٹائی ، وہ کہتے ہیں -

چہ پہ یوہ قدم داسمان تہ رسیبږی
ھسی تیزی رفتار درویشانو

یعنی جو ایک قدم سے آسمان پر پہنچتے ہیں - ایسی تیز رفتار اولیاؤں کی ہے

باقی جو بات خلافِ قرآن و حدیث ہوگی وہ میں نہیں مانوں گا . سورج اور چاند پر پہنچنے کے خلاف کوئی آیۃ کریمہ یا حدیث شریف ہو تو مہربانی کرکے مجھے بتادیجئے

اس زمانہ میں ایسے محیّر العقول ایجادات و اختراعات پیدا کئے گئے جو سابقہ لوگ اس پر اعتبار نہیں کرتے تھے - کہتے ہیں کہ جب ریل گاڑی ہندوستان میں نہیں تھی تب

لوگ اس بات کے ماننے کے لئے تیار نہ تھے کہ ٹرین کا وجود کیا ہوگا۔ اب طیارہ کو لیجئے جس میں دو سو پسنجر بیک وقت سوار ہوتے ہیں۔ دریاؤں اور پہاڑوں پر عبور کرتا ہوا کراچی سے جدّہ تک تین گھنٹہ میں پہنچ جاتا ہے۔ عشا کی نماز کراچی میں پڑھتے تو فجر کی نماز مکہ معظّمہ میں یا مدینہ منوّرہ میں۔ یہ بھی عجوبہ معلوم ہوتا ہے مگر مشاہدہ ہے۔

سبع سیّارہ کی مخلوقات تو آپ مانتے ہیں۔ میں عرض کر رہا ہوں سب ثوابت ستاروں میں جو ہزاروں لاکھوں کی تعداد میں ہیں خداوند تعالیٰ کی مخلوقات ہوگی۔ دریا ہونگے۔ باغ ہونگے۔ تو میں قبول کروں گا کہ خداوند تعالی کے آگے کوئی بات ناممکن و محال نہیں۔

دوسرا سوال یہ ہے کہ آسمان گردش کرتے ہیں۔ زمین پھرتی ہے یا سورج چاند، ستارے دورہ کرتے ہیں۔ اس میں ہم قرآن حکیم کے قول پر عمل پیرا ہوں گے۔ جیسا کہ قرآن شریف میں ہے کُلٌّ فِی فَلَكٍ یَّسْبَحُوْنَ نہ فلاسفروں یا ماہر فلکیات پر کیونکہ ہم نے ایمان رسول اللّٰہ صلی اللّٰہ علیہ وسلم پر لایا ہے۔ نہ فلاسفروں یا پروفیسروں پر، چاہے وہ یورپ کے ہوں یا رشیا کے

یہ خط طویل ہو رہا ہے۔ دل چاہتا تھا کہ اس کو مزید واضح ولائحہ کرتے میں دست بہ دعا ہوں۔

رَبَّنَآ اَتْمِمْ لَنَا نُوْرَنَا وَاغْفِرْ لَنَا اِنَّكَ عَلٰی كُلِّ شَیْءٍ قَدِیْرٌ

حاجی اسماعیل، تمامین محبّین و مخلصین کو سلام و دعا

آپ کا دعا گو

فقیر پر تقصیر شاہ آغا مجدّدی عفی عنہ

از کوئٹہ

کتبہ احقر العباد نور احمد عفا عنہ الصمد